

परिच्छेद - एक परिचय

पृष्ठभूमि

सामान्य अर्थमा भन्नु पर्दा ३ वर्ष पुरा गरेका र ५ वर्षको उमेर भित्रका बालबालिकाहरुलाई उनीहरुको रुचीअनुसार दिईने शिक्षालाई प्रारम्भिक शिक्षा भनिन्छ । प्रारम्भिक शिक्षालाई विभिन्न विद्वानहरुले छट्टाछुट्टै किसिमले आफ्ना भनाईहरु व्यक्त गरेका छन् । जसमा फ्रोबेलले सिकाईको आधारमा अन्तरनिहित क्षमताको विकास हुनु भनेका छन् । रुसोले सिकाईमा प्रत्यक्ष अनुभव, स्वतन्त्रता एवं प्राकृतिक वातावरणबाट प्राप्त व्यवहार नै उत्तम हुन्छ भनेका छन् भने जोन डीबेले अनुभवको पुन निर्माण नै शिक्षा हो। जो आफै शिक्षा हो । सत्य सधै निर्माणाधिन हुन्छ । स्व अनुभवबाट सिकाई हुन्छ । विद्यालय सानो समाज हो। भनेका छन् ।

१.१. शिक्षाको विकासक्रम र नेपालको शैक्षिक संरचना

शिक्षाको विकास क्रमलाई हेर्दा मानव सभ्यताको विकास क्रम संगसंगै अगाडि बढेको पाईन्छ । जसरी मानिसले विभिन्न युग र कालहरु व्यतित गर्दै आजको आधुनिक युगमा प्रवेश भएको छ । त्यस्तै गरी शिक्षाले पनि विभिन्न काल र परिस्थितिहरु पार गर्दै आधुनिक विश्वमा प्रवेश गरेको पाईन्छ ।

सामान्य अर्थमा शिक्षालाई ज्ञान आर्जन गर्ने माध्यमको रुपबाट हेर्ने गरिएको भएता पनि ज्ञान आर्जन गर्नु मोक्ष प्राप्तिका वा मुक्तिका लागि हुन्छ भन्ने विचार प्राचिन कालीन युगको पाइन्छ । हुन त शिक्षाका पुराना विचारहरु अझै पनि समाजबाट अलगिएका छैनन् तर पनि मध्यकालिन र आधुनिक युगमा नयाँ-नयाँ विचारहरु विकासक्रमकारुपबाट अगाडि आएका हुनाले शिक्षालाई एक स्वतन्त्र विधाको रुपमा विकसित गर्न योगदान पुचाएको छ। हिजोका दिनहरुमा सोलोडोलो रुपमा शिक्षा लिने अवस्थाबाट समाजको गतिसंगै शिक्षाको गतिमा पनि परिवर्तन हुदै जाँदा लामो समयको अन्तराल पछि शिक्षाले एक छुट्टै विधाको रुपमा मान्यता प्राप्त गयो। ज्ञान प्राप्त गर्नु नै शिक्षा हो भन्ने अर्थबाट सुरु भएको शैक्षिक विकासको गति आज आएर मानव जीवनको अभिन्न अंगको रुपमा देखा परेको छ । जसलाई जीवनको हरेक क्षणहरुमा छट्टाछुट्टै रुपबाट व्याख्यामा विश्लेषण र प्रयोग गरिन्छ। शिक्षाको उत्पत्ति र विकासलाई प्राचिनकालदेखि

मध्यकालहुदै आधुनिककालसम्म आईपुग्दा दार्शनिक, शिक्षाविद, समाजशास्त्री, मनोवैज्ञानिक, सन्त-महन्त आदि सवैले आ-आफ्नै रुपबाट परिभाषा दिदै आएको पाईन्छ। जसमा प्राचिन कालका गुरुकुल शिक्षा प्रणाली देखि सुरुभएर मध्यकालीन औपनिवेशिक शिक्षा प्रणाली हुँदै आजको आधुनिक युगको शिक्षा वैज्ञानिक चिन्तनको रुपमा विकसित हुनुको साथै आधुनिक शिक्षा प्रदान गर्ने विविध माध्यमहरु समेत आईसकेका छन्, जसको फलस्वरुप आधुनिक शिक्षाको विकास औपचारीक, अनौपचारीक एवं खुल्ला रुपमा समेत लिने व्यवस्थाका साथै हरेक व्यक्तिका आवश्यकताहरुलाई पुरा गर्न सक्ने बनाउन अभै तीब्र गतिमा अग्रसरता भईरहेको पाईन्छ ।

निष्कर्षमा भन्नु पर्दा वर्तमान समयमा शिक्षा सर्वव्यापी, जीवन पर्यन्त र मानवीय अधिकारको रुपमा स्थापित भएको छ । शुरुवातमा गुरुकुल शिक्षाप्रणालीबाट विकसित हुदै व्यक्ति, समाज, राष्ट्रिय र अन्तराष्ट्रिय जगतकोजिम्मेवारीहरु शिक्षालाई सुम्पिएको छ। शिक्षा, शिक्षण विधि, शैक्षिक सामग्री र मुल्याङ्कन जस्ता सवै कुराहरुमा नयाँ-नयाँ आविष्कारहरु गरि कार्यान्वयन भईरहेको शिक्षण पेशालाई मर्यादित बनाउन शिक्षाविदहरु तल्लीन रहेका छन् ।

शिक्षणलाई अनुशासित, मर्यादित र सर्वश्रेष्ठ पेशाको रुपमा विकास गर्ने कार्यहरु भईरहेका छन्। ज्ञान र सीप हासिल गर्ने सम्पूर्ण क्षेत्रलाई विशिष्ट वैज्ञानिक र अनुसन्धानात्मक बनाउने प्रयासहरु भईरहेका छन् । आज सामाजिक र राष्ट्रिय आवश्यकताहरु पुरा गर्ने र गराउने एक मात्र शक्तिशाली र प्रभावकारी माध्यम नै शिक्षा बनेको छ। शिक्षाले नै विभिन्न जनशक्तिहरुको सन्तुलित उत्पादन गरी राष्ट्रिय विकासको कार्य गरिरहेको छ। मेडिसिन, इन्जिनियरिङ, समाजशास्त्र, मनोवैज्ञानिक, भौतिक विज्ञान, ज्योतिष विज्ञान जस्ता जुनसुकै क्षेत्रमा आवश्यकता पर्ने ज्ञान र सीप शिक्षाले नै दिन्छ, भने एउटा विशिष्ट विधामा हुनु पर्ने सम्पूर्ण गुणहरु तथा विशेषताहरु शिक्षाको क्षेत्रमा भएकोहुनाले आजको विश्वले शिक्षा विषयलाई विशिष्ट विधाको रुपमा स्वीकारेको छ। (शिक्षाको आधार, वि.ए.ड कोर्ष- चिरनजीवी शर्मा र निर्मला शर्मा)

शिक्षालाई विशिष्ट विधाको रुपमा विश्वव्यापी मान्यता प्राप्त भएता पनि यसलाई प्रदान गर्ने तरीकाहरु वा यसका तहगत संरचनाहरुमा भने विश्वव्यापी रुपमा एकरुपता देखिएको छैन। कसैले उमेरगत रुपमा आधारीत भएर संरचनाको निर्धारण गरेका छन् भने कसैले तहगत

रूपबाट खैर जे भएता पनि आ-आफ्नो स्थान सुहाउदो खालको शैक्षिक संरचनाको निर्धारण भएको हुन सक्छ । वातावरणीय परिवेश अनुसारको संरचना निर्धारण गर्नु उचित पनि हुन्छ।

विश्वव्यापी रूपमा जे-जस्ता मुल्य मान्यता एवं संरचनाहरूको निर्धारण सवै शैक्षिक विधि र सुविधाहरू भएता पनि नेपालको शैक्षिक विकासको क्रममा भने लामो समय सम्म पनि शैक्षिक क्षेत्रमा कुनै उल्लेखनीय परिवर्तन देखिएको थिएन। केवल घरमै बसेर आमाले छोरीलाई र बुबाले छोराहरूलाई व्यवहारिक ज्ञान प्रदान गर्ने प्रचलनबाट शिक्षाको सुरुवात भई पछि गएर सचेत वर्गहरूले आफ्ना छोराछोरीहरूलाई गुरुको आश्रममा गएर शिक्षा लिने प्रचलनको सुरुवात गरेको पाइन्छ भने समयको रफ्तार सगै विभिन्न धर्म अनुसार मन्दिर, गुफा, गुम्बा, विहार एवम् रुख मुनी बसेर शिक्षा लिने र दिने प्रचलनको सुरुवात भएको इतिहास भेट्न सकिन्छ । त्यतिबेला धार्मिक विधिमा सिमित रहेको शैक्षिक पद्धतिमा एक्कासि जंग बहादुर राणा विदेश भ्रमण बाट फर्किएपछि नेपालमा पनि औपचारिक शिक्षाको सुरुवात गरेको पाइन्छ। जुन परिपाटी सुरुमा दरवारका बालबालिकाहरूमा मात्र सिमित थियो । दरवारमा औपचारिक शिक्षाको थालनी पछि विषम परिस्थितिका बाबजुत पनि उदारवादी व्यक्तिहरूको माध्यमबाट जनताका छोराछोरीहरूले पनि पढ्न पाउने वातावरणको श्रृजना भयो । फलस्वरूप समय र परिस्थिति अनुसार सामाजिक परिवर्तन हुन थाल्यो र नेपालमा विभिन्न शैक्षिक भेलाहरू हुन थाले साथै राष्ट्रिय मान्यता प्राप्त आयोगहरूको गठन हुन थाल्यो, जसमा नेपाल राष्ट्रिय शिक्षा योजना आयोग २०१०, सार्वङ्गिन राष्ट्रिय शिक्षा समिति २०१८, राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना २०२८, राष्ट्रिय शिक्षा आयोग २०४९ जस्ता आयोगहरू गठन भई शैक्षिक अवस्थामा आमूल परिवर्तन ल्याए। उल्लेखित शैक्षिक आयोग अनुसार शैक्षिक संरचनाहरूमा पनि फेरबदल भएको पाइन्छ। उदाहरणको लागि राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको २०२८ को अनुसार शिक्षाको संरचना निम्न अनुसार १-३+४-७+८-१०+२+३+२ रहेको थियो । राष्ट्रिय शिक्षा आयोग २०४९ को अनुसार १-५+६-८+९-१०+११-१२+३+२+१+२ जुन अहिले सम्म यहि संरचना नै लागु भईरहेकोछ ।

हुन त नेपालको शैक्षिक संरचनामा राजनैतिक परिवर्तन अनुसार हेरफेर हुने गरेको पाइन्छ। जसको फलस्वरूप २०१८, २०२८ र २०४९मा फरक फरक संरचना पाइन्छ। तरपनि पछिल्ला दिनहरूमा भने अस्थिर राजनैतिक परिवेशमा पनि त्यति छिटो संरचनामा हेरफेर भएको छैन अब

आउदा दिनहरुमा भने केहि परिवर्तन गर्ने भन्ने निति बनाएकोछ भन्ने कुरा सुचनाहरु मार्फत सुन्नमा आएकाछन्।

नेपालको शैक्षिक विकास क्रममा औपचारिक शिक्षाको थालनी देखि आजसम्मका शैक्षिक संरचनालाई हेर्दा विभिन्न समयमा अनौपचारिक रुपमा बाहेक कुनै पनि औपचारिक संरचनामा प्रारम्भिक शिक्षाको उल्लेख भएको पाइदैन । यद्यपि प्रारम्भिक शिक्षाको अवधारणा भने औपचारिक शिक्षाको अवधारणा भन्दा पनि अगाडि वि.सं. २००५ देखि नै मन्टेस्वरी मार्फत सुरुवात भएको पाइन्छ ।

वर्तमान समयमा नेपाल सरकारले अधिराज्यव्यापी रुपमा प्रारम्भिक शिक्षालाई विशेष प्रकारको व्यवस्था समेत गरेता पनि यस प्रकारको शिक्षालाई औपचारिक शिक्षाको संरचना भित्र भने अझै समावेश गरेको पाइदैन। हालको ४/५ वर्षको सेरोफेरोमा भने नेपाल सरकारले विभिन्न NGO/INGO हरु र जिल्ला शिक्षा कार्यलय मार्फत समेत गरी लगभग ७०% बालबालिकालाई पुर्व प्राथमिक शिक्षाको सुविधा पुचाइ सकेको छ। जसमा ३ वर्ष देखि ५ वर्ष सम्मका बालबालिकाहरु समावेश हुन्छन् भने सिकाइका चरणहरु मध्य यो उमेरलाई तीव्र सिकाइको उमेर समेत मानिन्छ। (प्रारम्भिक बालविकास कार्य पात्रो-शिक्षा विभाग सानो ठिमी भक्तपुर) ।

१.१.१ प्रारम्भिक शिक्षाको परिचय

प्रारम्भिक शिक्षा बालबालिकाहरुको विकास र सिकाइको लागि अति महत्वपुर्ण कार्यक्रम हो। पुर्व बाल्यकालका बालबालिकाहरुको लागि उपलब्ध गराउने शिक्षा भएकोले नै यस तहको शिक्षालाई प्रारम्भिक शिक्षा भनेको हो। बालकले औपचारिक शिक्षाको थालनी गर्नु भन्दा पहिला ३-४ वर्षका उमेर समुहका बालबालिकाहरुले विद्यालयका बालविकास केन्द्रहरु वा निजि स्तरबाट सञ्चालित बालविकास केन्द्रहरुबाट प्राप्त गर्न सक्ने शिक्षालाई प्रारम्भिक शिक्षा भनिन्छ । (प्रारम्भिक बालविकास दिगदर्शन २०६२ शिक्षा विभाग)

खतिवडा को अध्ययनमा उल्लेख गरेअनुसार Spdodek/Saracho १९९५ ले बालकलाई जन्मे देखि ५ वर्षको उमेरमा दिइने शिक्षा पुर्व प्रथमिक शिक्षा हो भनि उल्लेख गरेका छन् (२०६३ पृ. १) ।

राष्ट्रीय शिक्षा पद्धतिको योजना २०२८ ले पनि ३ वर्ष पुरा गरेका र ५ वर्ष उमेर भित्रका बालबालिकाहरूलाई दिइने शिक्षालाई प्रारम्भिक शिक्षा भनेको छ। त्यसै गरी शिक्षा नियमावलीको सातौं संशोधन वि.सं. २०५९ ले ४ वर्ष उमेर पुरा गरेका बालबालिकाहरूलाई १ वर्षको अवधिभर दिइने शिक्षालाई नै प्रारम्भिक शिक्षा भनेको छ भने सबैकालागि शिक्षाको कार्यनिति अन्तर्गत संञ्चलित बालविकास केन्द्रको द्रुत गतिमा भएको विकासले ३ देखि ४ वर्ष उमेर समुहका बालबालिकाहरूको बालविकास सम्बन्धि सेवाको पहुंचमा वृद्धि भएको छ तर आवश्यकता अनुसारको आर्थिक र मानवीय स्रोतको उचित व्यवस्थापनको अभाव भएको कुरा राष्ट्रिय स्तरमा नै महसुस भएकोले बालविकास केन्द्र र प्रारम्भिक कक्षाको न्यूनतम स्तर कायम गर्ने निति लिएको छ ।

वास्तवमै भन्नु पर्दा प्रारम्भिक शिक्षा बालबालिकाको उत्तम विकासको लागि महत्वपूर्ण आधार हो। बालबालिकाहरूका सुरुका वर्षहरू उनिहरूका विकासका निर्माणात्मक वर्षहरू हुन् भन्न सकिन्छ भने प्रारम्भिक शिक्षाको सम्बन्धमा धेरै विद्वानहरूले आ-आफनो मत व्यक्त गरेका छन् जसमध्ये केही यहाँ उल्लेख गरिएको छ ।

खतिवडाको अध्ययनमा उल्लेख गरेअनुसार Myers- १९९९ ले बालबालिकाहरूको लागि सुरुका वर्षहरू बुद्धिमता, व्यक्तित्व र समाजिक व्यवहारको निर्माणमा महत्वपूर्ण हुन्छन् भनेका छन् (२०६३, पृ. १) ।

खतिवडाको अध्ययनमा उल्लेख गरेअनुसार Aggrawal, 1999 ले बालबालिकाहरूको सुरुका वर्षहरूमा गरिएको सफल तयारीले उनीहरूको जीवनका अन्तिम दिनहरूमा उचित भुमिका खेल महत्वपूर्ण प्रभाव पार्दछ भनेका छन् (२०६३, पृ. १) ।

खतिवडाको अध्ययनमा उल्लेख गरेअनुसार Biju-1968 ले विकासका विभिन्न धारणाहरू मध्ये पूर्व वाल्य अवस्थाका वर्षहरू महत्वपूर्ण हुन्छन् भनेका छन् (२०६३, पृ. १) ।

बालबालिकाहरूमा उमेर अनुसार र शारिरिक, मानसिक, बौद्धिक, सामाजिक र संवेगात्मक क्षमताको विकास हुनु नै बालविकास हो र बालकको विकास उसले पाउने अवसर, उत्प्रेरणा र अनुभवमा निर्भर गर्दछ (शिक्षा विभाग २०६७, क) ।

१.१.२. प्रारम्भिक शिक्षाको औचित्य

विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय आयोग र समितिहरूले गरेको सीफारिसमा प्रारम्भिक शिक्षालाई बालबालिकाहरूको स्वास्थ्य बानिको विकास गर्ने सकारात्मक सामाजिक धारणाको विकास गर्न, बौद्धिक विकास गर्न एवं सृजनात्मकता र आत्मा निर्भरताको विकास गर्नको लागि अतिआवश्यक मानिएको पाइन्छ । विज्ञान र प्रविधिको विकासले गर्दा आधुनिक विश्व समुदाय सागुरो हुँदै गएको छ भने नेपाल पनि अरु राष्ट्रहरूको तुलनामा आधुनिकता प्रति अग्रसर नभईरहन सक्दैन । जसका लागि सक्रिय मानवीय स्रोतको आवश्यकता पर्दछ। मानवीय स्रोत विकासको प्रमुख आधारशिला नै बालविकास हो। जब सम्म मानिसको प्रारम्भिक बाल्यअवस्था मजबुत हुँदैन तब सम्म उसको भविष्यको रूपरेखा प्रतिविम्बित हुन सक्दैन र जबसम्म मानविय स्रोत दरिलो हुँदैन तबसम्म देशको राजनैतिक, अर्थिक र सामाजिक विकासलाई निर्देशित दिशामा पुचाउन सकिँदैन त्यसैले बालबालिकाहरूको प्रारम्भिक बाल्यअवस्था सफल भएमा उनीहरूको भविष्य पनि उज्ज्वल हुन्छ भन्ने अर्थमा विभिन्न विद्वानहरूले आ-आफ्नो मत प्रस्तुत गरेका छन् । ती मध्य केहि निम्न यस प्रकारका छन् । सलोस्की र टेलर १९७३ ले खतिवडाको अध्ययनमा उल्लेख गरे अनुसार सरकारले प्रारम्भिक बाल शिक्षा कार्यक्रममा खर्च गर्नु अवोध बालबालिकाहरूको लागि दानको रूपमा नहेरी समाजको भविष्यको लागि अर्थिक लगानिको रूपमा हेर्नुपर्दछ (२०६३, पृ. ४) ।

खतिवडाको अध्ययनमा उल्लेख गरेअनुसार Venkataram १९४० ले प्रारम्भिक शिक्षाले बालबालिकाहरूको शारिरिक, सामाजिक,संवेगात्मक र मानोवैज्ञानिक आवश्यकताहरू प्रभावकारी रूपबाट विकसीत गराउन सहयोग पुचाउछ भनेका छन् (२०६३, पृ. ३) ।

भनिन्छ नानी देखि लागेको बानि बुढेसकालमा पनि नजाने त्यसैले होला वर्तमान समयमा अधिकांस विद्यालयहरूका प्राथमिक कक्षा देखि माध्यमिक कक्षा सम्मका विद्यार्थीहरूमा कक्षा छाडने र कक्षा दोचाउने प्रवृत्तिले समय बर्बाद गर्ने विद्यार्थीहरूको प्रतिशत कम छैन। त्यसैले बालबालिकाहरूलाई नानि देखि नै सिकाइप्रतिको चासो बढाउने र बानि बसाल्ने पहिलो खुडकिलो प्रारम्भिक शिक्षा भएकोले प्रारम्भिक शिक्षालाई नयाँ धारणाको विकास गर्ने कार्य लगभग देश व्यापी रूपमा नै अनिवार्य जस्तै भैसकेको छ । अब त साँच्चै भन्ने हो भने अधिकांश अभिभावकहरू आफ्ना बालबालिकाहरूलाई प्रारम्भिक शिक्षा दिन स्वतः स्फुर्त रूपमा

तयार छन् तर आजको यो अवस्था सम्म आईपुग्दा पनि भौतिक पुर्वधार र उचित जनशक्तिको लागि अर्थिक लगानिको अभाव अभैपनि खट्किएको पाईन्छ। जब सम्म सरकारको तलव भत्ता खाने गरी प्रत्येक विद्यालयमा एक प्रारम्भिक शिक्षकको कोटा सुनिश्चित हुदैन, तबसम्म यो अवस्थामा सुधार आउने सम्भावना कम देखिन्छ, र सबै बालबालिकाहरुको प्रारम्भिक शिक्षामा पहुँच पनि पुग्दैन । त्यसैले प्रारम्भिक बालविकासको लागि विशेष महत्व प्रदान गर्नुपर्ने देखिन्छ । “बाल्यकालको उत्प्रेरणा बर्द्धक अनुभवहरुद्वारा बाल मष्तिस्कमा संकलन भएका सुचनाहरु दिमागमा रहिरहन्छ ।” बाल्यअवस्थाका अनुभवहरुले भावि अनुभव र सिकाईलाई बलियो बनाउछ, सिकाई निरन्तर हुन्छ र पुर्वनिर्धारित हुदैन। मानव मस्तिष्कमा नयाँ-नयाँ कुराहरु सिर्जना गर्न सक्ने क्षमता प्रारम्भिक बाल्य अवस्थामा हुन्छ र त्यो सधै रहिरहन्छ । साथै बाल्य अवस्थाको अनुभवहरुले बालबालिकाको चरित्र निर्माणमा महत्वपूर्ण भुमिका खेल्छ। त्यसैले प्रारम्भिक शिक्षाको अति महत्वपूर्ण छ। (प्रारम्भिक बालविकास पात्रो २०६८ सेतो गुराँस, राष्ट्रिय बालविकास सेवा, ललितपुर)

खतिवडाको अध्ययनमा उल्लेख गरेअनुसार Nideka 1991 / Gautam 2000 ले पुर्व प्रथामिक शिक्षाले बालबालिकाहरुको मनोक्रियात्मक क्षमताको विकास गरि संवेगात्मक अवस्थाको प्रवर्द्धन गर्ने हुनाले बालबालिकाहरुमा रुने र डराउने जस्ता व्यवहारहरु छुट्छन् र स्वतन्त्र रुपमा साथिहरुसँग घुलमिल हुन सक्नुको साथै उक्त किसिमका अभिव्यक्तिहरु गर्न सक्ने सीपको विकास हुन्छ। प्रारम्भिक शिक्षाले सिंगो देशकैमानविय स्रोतको गुणस्तरमा सुधार गर्नको लागि एउटा बलियो आधार स्तम्भ तयार गर्न सहयोग पुयाउछभनेका छन् ।

संक्षेपमा भन्नु पर्दा हाम्रो जस्तो श्रमजिवि भएर बाच्नु पर्ने सामाजिक परिवेशमा आमाबाबु विभिन्न पेशामा संलग्न भएको कारणले गर्दा आफ्ना बालबालिकाहरुको लागि राम्रो हेरचाह गर्ने शैक्षिक संस्थाहरुको अति आवश्यकता भएकोले प्रारम्भिक शिक्षाको महत्व छ ।

पुर्व विद्यालयका वर्षहरु भनेको बालबालिकाहरुको लागि नयाँ विषय वस्तु/सीपहरु सिक्ने र विकास गर्ने समय हो। यतिबेला उनीहरुको सिर्जनसिलता/रचनात्मकता एकदमै उच्च स्तरमा बढ्छ। त्यसैले उनीहरुमा जिज्ञासाहरुको प्रश्न गर्ने, आफ्नो विचार व्यक्त गर्ने र प्रयोगात्मक अभ्यासहरु गर्ने अवसरहरु र स्वतन्त्र रुपमा मनका भावनाहरु व्यक्त गर्ने अवसरहरु पाउने हुनाले यतिबेला उनीहरुलाई प्रारम्भिक शिक्षाको अत्यन्तै महत्व हुन्छ। बालबालिकाहरुको ६ वर्ष

अगाडिको समयमा द्रुततर रूपले सम्पूर्ण पक्षको विकास हुने हुनाले त्यो अवस्थामा उनिहरूको मस्तिष्कलाई बढि सक्रिय बनाउन मनोवैज्ञानिक, सामाजिक र उपचारात्मक दृष्टिकोणले नै अति महत्वपूर्ण हुने हुनाले प्रारम्भिक शिक्षाको अत्यन्तै महत्व छ ।

१.१.३. प्रारम्भिक शिक्षामा प्रचलित चिन्तनहरू

कुनै पनि नयाँ कार्यको सुरुवात कुनै न कुनै नयाँ चिन्तनहरूको माध्यम बाहेक सम्भव हुदैन। प्रारम्भिक शिक्षाको व्यवस्था गर्ने, योगदान गर्ने, महान दार्शनिक तथा शिक्षाविदहरू र उहाहरूको शिद्धान्त तथा चिन्तनहरू निम्न यस प्रकार प्रस्तुत गरेको पाइन्छ ।

दार्शनिक/चिन्तक	भनाईहरू
हर्लक	बालकमा परिपक्वता, तत्परता र रुचि अनुसारको सिकाईको आधारमा अन्तरनिहित क्षमताको विकास हुन्छ।
फ्रोबेल	बलबगैचाको कल्पना र सफल प्रयोग।
रुसो	सिकाइमा प्रत्यक्ष अनुभव, स्वतन्त्रता एवम् प्राकृतिक वातावरणबाट प्राप्त व्यवहार नै उत्तम हुन्छ ।
जोनडिबे	अनुभवको पुन निर्माणनै शिक्षा हो, जो आफै शिक्षा हो। सत्य सधै निर्माणाधिन हुन्छ एवम् अनुभवबाट सिकाई हुन्छ। विद्यालय सानो समाज हो ।
मन्टेस्वरी	ज्ञानेन्द्रियको तलिमनै सिकाइ हो, क्रियात्मकता व्यक्तिगत व्यक्तित्वको विकास स्वतन्त्रता र स्व शिक्षणमा जोड ।
जीन पियाजे	विकासमा अनुभव र तत्परता नआई सिकाई सम्भव छैन तत्परता आउना साथ अवसर छोप्नुपर्दछ, छलफल प्रयत्न र भुल तथा परस्पर विरोधि तत्वहरूलाई स्वीकार गरी सिकाई हुन्छ ।

स्रोत: खतिवडा २०६३ शोध पत्र पेज नं. ५

१.२. अध्ययनको औचित्य

शिक्षालाई जीवनको लागि आवश्यक ठान्ने हो भने शिक्षाको सुरुवातनै जीवनको प्रारम्भबाट हुनु अति जरुरी छ भन्ने शिक्षाविद मन्टेस्वरीको चिन्तनले वर्तमान समयमा विश्वव्यापी मान्यता प्राप्त गरेको छ । (खतिवडा, २०६३ बाट साभार) हाल नेपालमा प्राथमिक साथै माध्यमिक र

उच्च शिक्षाको समेत गुणस्तर ह्रास हुदै गएको छ र पढेर पनि के पाइन्छ र भन्ने गिर्दो मनोबल बालबालिकाहरुमा आएको कारण बालबालिकाहरु आफुआफुमै समुह बनाएर फुट पथमा हिडने, अपराधीकणमा समावेस हुने जस्ता विकृतिहरु हुन थालेपछि त्यस्ता बालबालिकाहरुलाई समेट्न र सहि दिशा निर्देश गर्नको लागि नेपाल सरकारले सबैका लागि शिक्षा कार्यक्रम मार्फत सन् १९९० लाई अनुमोदन गरी सन् २००१ देखि सन् २०१५ सम्ममा प्रारम्भिक बाल स्याहार तथा शिक्षाको विस्तार र सुधार गर्ने प्रतिबद्धताका साथ प्रारम्भिक बाल्य अवस्था विकासका लागि विभिन्न निर्देशिकाहरु लागु गरेको पाईन्छ भने त्यस पश्चात पनि पटक पटक पाठ्यक्रम विकास केन्द्रलाई प्रारम्भिक बालविकास शिक्षाको पाठ्यक्रममा आवश्यक संसोधन र परिमार्जन गरिनुका साथै सहयोगी कार्यकर्तालाई सिकाईमा सेवा पुर्‍याउने खालका कार्यक्रमहरु सञ्चालन गर्ने भनिएतापनि अहिले सम्म नाम मात्रको पारिश्रमिकको भरमा कार्यक्रम सञ्चालन भइरहेको कारण सहयोगी कार्यकर्ताहरुमा नैराश्यता आएको पाईन्छ जसको फलस्वरुप प्रारम्भिक बालविकास कार्यक्रम संख्यात्मक रुपमा जति बुद्धि भएता पनि गुणात्मक रुपमा भने विकास हुन सकेको अवस्था पाईदैन त्यसैले देश भरिका बालबालिकाहरुले एकै नासले प्रारम्भिक शिक्षा लिनै मौका पाएका छैनन् । जसको फलस्वरुप कुनै बालक पुर्वप्राथमिक शिक्षा विना नै एककासी कक्षा एकमा भर्ना हुन आउछन् भने कुनै बालक त्यही विद्यालयमा एक कक्षामा भर्ना हुन आउनु भन्दा अगाडि प्रारम्भिक शिक्षा पढेर आएको हुन्छ। त्यस्तो अवस्थामा अवश्य पनि प्रारम्भिक विद्यालय गएको बालकहरुमा नगएको बालकको तुलनामा बढि ज्ञान हुन्छ वा हुनु पर्दछ भन्ने मान्यता छ । यी दुई पक्षको तुलना गर्नु नै यस अध्ययनको औचित्य हो ।

प्रारम्भिक शिक्षा किन र कसरी दिनु पर्दछ भन्ने सन्दर्भमा बालबालिकाहरुका सुरुका वर्षहरु सिकाईको लागि सबै भन्दा महत्वपूर्ण हुने हुनाले उनीहरुलाई त्यो अवस्थामा रचनात्मक ज्ञान दिन सक्थो भने उनीहरुको फोहोरी भएर र झगडा गरेर विताउने समयलाई सिर्जनसिलतामा परिणत गर्न सकिन्छ र पछिको लागि राम्रो बानिको निर्माण गर्न सकिन्छ । त्यसैले बालबालिकाहरुलाई प्रारम्भिक शिक्षा दिनु अति आवश्यक ठानिन्छ ।

मानिसहरु चाहे ठूलो होस् वा साना अवस्थामा होस् कुनै काम नभएर व्यर्थ बस्नु परेको अवस्थामा उनीहरुमा कुनै न कुनै नराम्रो बानिको सिकायत हुन्छ । तर आफुलाई मन पर्ने खालको कुनै काममा व्यस्त हुने हो भने उनीहरुको समय कसरी बितेको छ थाहा नहुदा नहुदै

असल बानि व्यवहारको निर्माण भैसकेको हुन्छ । त्यसैले बालबालिकाहरुलाई पनि उनीहरुको चाहना अनुसारका कार्यहरु प्रति व्यस्त गराएर रमाईलो वातावरणमा नै असल व्यवहारको निर्माण गराउन सकेमा उनीहरुको जीवन सफलता बाट सुरुवात हुन्छ र अन्तिम अवस्था सम्मको लागि सफलता प्राप्त गर्न सक्ने वातावरणको सिर्जना हुन्छ। त्यस कारण पुर्व प्रथमिक शिक्षा दिन अति आवश्यक छ । समग्रमा भन्नु पर्दा आजको प्रगतिशिल युगमा मानव जगतले आफु र आफनो बालबालिकाहरुको जीवनसैलि सुखी, शान्त, प्रगतिशिल, व्यस्त र हरा भरा देख्न चाहन्छ। हाम्रो नेपाली उखान पनि छ। विहानि जस्तो छ दिनभरि त्यस्तै गरि बित्छ र बाल्य अवस्था कस्तो तरिका बाट बितेको छ । जिन्दगीका हरेक पलहरु त्यसरी नै व्यतित हुन्छ । जसरी विहानीको खुस्वुदार फूलमा बसेर रस तान्ने मौरीको जीवन सधैँ मह उत्पादनमा उन्मुख हुन्छ र गोबरमा बसेर गुँडुलकिने किराले सधैँ त्यै गोबर छोडन सक्दैन त्यस्तै गरि जीवनको विहानीलाई सदुपयोग गर्ने वातावरण पाएका बालबालिकाहरुले आफना जिन्दगि नै हराभरा र हाँसीखुशि एवं प्रगति र मेहनतमा रमाउन सक्छन् भने जीवनलाई अनावश्यक चिन्तन भगडा र फोहोरी भएर व्यतित गरेका बालबालिकाहरुले पछि आएर एक्कासी दरो मेहनत गर्न असम्भव हुन्छ वा सक्दैन र सारा जीवन नै अस्तव्यस्त भएता पनि त्यसैमा चित्त बुझाएर बस्नु पर्ने अवस्था आउछ । त्यसकारण जीवनको पहिलो खुडकिलो खुसि र सफलताका साथै सिर्जनसिलताबाट सुरु गर्ने, बानिको विकास गर्ने वातावरण सिर्जना गरिदिनु नै प्रारम्भिक शिक्षा दिनुको औचित्य हो। त्यसैले यस प्रकारको व्यवस्था मिलाई दिनु बालबालिकाहरुको जीवनरुपि मार्गलाई सफल बनाउन सहयोग गर्नु हो र सफल जीवन मार्गको लागि यो अति आवश्यक पनि छ ।

१.३.समस्या कथन

प्रारम्भिक शिक्षाको आवश्यकताका सम्बन्धमा विश्वव्यापीरूपमा अनेकौँ सम्मेलन र सम्झौताहरु मात्र नभएर नेपालमा पनि विगतका दिनहरुमा धेरै अनुसन्धानहरु भैसकेका कारण आजको अवस्थामा प्रारम्भिक बालविकास सम्बन्धि सञ्चालन केन्द्रहरु सामुदायिक र विद्यालयमा आधारित गरी व्यापक रूपमा विस्तार भईरहेका पाईन्छन् । तर त्यस्ता बाल विकास केन्द्रहरु संख्यात्मक रूपमा जति विकास भएका भएतापनि त्याहाँबाट प्रदान गरिने शिक्षा नाम मात्रको पाईन्छ । जसले गर्दा एउटा स्थान ओगट्ने कार्य बाहेक कुनै सकारात्मक प्रगति नभएर विकृति

मात्र भएको पनि पाइन्छ । कतिपय प्रा.वि. तह मात्र सञ्चालन भएका विद्यालयहरूमा २ जना मात्र शिक्षक दरवन्दी दिईएको हुन्छ । त्यस्ता विद्यालयहरूमा बालबिकासको नाममा स्वीकृत कोटाद्वारा कक्षा एक समेत एकै ठाउँमा राखेर पढाउने परीपाटीका कारण ठूला बालबालिकाहरूको नक्कल गर्ने बाहेक त्यहाँ पुर्व प्रा.वि. तहका बालबालिकाहरूले छुट्टै रमणीय वातावरणमा रमाउने, नाच्ने, गाउने र सिक्ने मौका पाएका हुँदैनन् भने कुनै स्थानमा अभिभावकहरूले नै बालबिकासको महत्व बुझ्न नसकेको कारण आफ्ना बालबालिकाहरूलाई शिशु कक्षामा त खेलाउने मात्र हो । पढ्ने लेख्ने अवसर हुँदैन भन्ने सोचेर सानै भएता पनि मेरो बच्चा ५ वर्ष पुरा भैसक्यो भनेर कक्षा १ मा नै भर्ना गरिदिन्छन् र पुर्व प्रथमिक शिक्षाबाट बन्चित गराईदिन्छन् । त्यसै गरी कतिपय आमाबुवा व्यस्त भएको कारण २ वर्ष नपुगेका बालबालिकाहरूलाई पनि पढाउने बाहानामा विद्यालयमा ल्याएर आफू फुक्का हुनको लागि अल्मलाउने हिसाबले राखिदिन्छन् । त्यो कुरा मा आफू स्वयंम सामुदायिक विद्यालयको शिक्षक भएको र मेरो विद्यालयमा पनि प्रारम्भिक कक्षा सञ्चालन भएकोले प्रत्यक्ष अनुभव गरेकी छु।समुदायमा सञ्चालित प्रारम्भिक कक्षामा अध्ययन गरेको होस् वा विद्यालयमा सञ्चालित प्रारम्भिक कक्षामा अध्ययन गरेको होस् जुनसुकै बालबालिका भएता पनि कक्षा एकमा जानु अघि बालबिकास कक्षामा अध्ययन गरेका र सोभै कक्षा एकमा भर्ना भएका बालबालिकाहरू बीचको सिकाई क्षमता पत्ता लगाई तुलनात्मक अध्ययन गर्नु यस अध्ययनको प्रमुख उद्देश्य रहेको छ । यस प्रकारको अध्ययनको क्रममा आफ्नो विद्यालयमा देखे भोगेका कुराहरूलाई अन्य विद्यालयसँग समेत तुलना गरि अवस्थाको अध्ययन गर्न र अहिले सम्म कसैले पनि यस विषयमा अनुसन्धान नगरेकोले मैले आफू स्वयंले देखे, भोगेको र अनुभव गरेको घटनामा सम्बन्धित रहि अन्य विद्यालयको समेत संयुक्त रूपमा अवस्था अध्ययन गरि प्रारम्भिक कक्षामा पढेर मात्र कक्षा एकमा भर्ना हुन आएका र सोभै कक्षा एकमा भर्ना हुन आएका बालबालिकाहरूमा फरक छुट्टाउन चाहेकी हुँ । जसबाट पहिला गरिएका अध्ययन र अनुसन्धानले औल्याउन नसकेका बालबालिकाहरूको भाषागत विकासका अवस्थाहरू, गणितीय सीप विकासका अवस्थाहरू र उनीहरूमा देखिने सामाजिक व्यवहार आदिको सुक्ष्म अध्ययन गर्नको लागि मैले “प्रारम्भिक बालबिकास शिक्षा प्राप्त र अप्राप्त कक्षा एकका बालबालिकाहरूको

तुलनात्मक अध्ययन” नामक शिर्षक छनौट गरेको छु , जुन अध्ययन केही अनुसन्धानात्मक प्रश्नमा आधारित रहेको छ ।

१.४. अनुसन्धान प्रश्नहरु

क. सबै बालबालिकाहरुले प्रारम्भिक शिक्षा प्राप्त गरेका छन् कि छैनन् ?

ख. प्रारम्भिक शिक्षा प्राप्त भएकाको अवस्था कस्तो छ ?

ग. प्रारम्भिक शिक्षा प्राप्त नभएकाहरुको अवस्था कस्तो छ ?

घ. प्रारम्भिक शिक्षा प्राप्त भएका र नभएका बालबालिकाहरु बीच के-के कुरामा समानता र भिन्नता पाइन्छन् ?

१.५. अध्ययनको उद्देश्य

यस अध्ययनको उद्देश्यहरु निम्न अनुसार रहेका छन् ।

क. प्रारम्भिक शिक्षा प्राप्त र अप्राप्त बालबालिकाहरुको भाषा विकासको तुलनात्मक अध्ययन गर्नु ।

ख. प्रारम्भिक शिक्षा प्राप्त र अप्राप्त बालबालिकाहरुको सामाजिक व्यवहारमा देखिने भिन्नता पत्ता लगाउनु ।

ग. प्रारम्भिक शिक्षा प्राप्त र अप्राप्त बालबालिकाहरुको गणीतीय क्षमतामा तुलनात्मक अध्ययन गर्नु ।

१.६ अध्ययनको परिसीमा

यस अध्ययनलाई अगाडि बढाउने क्रममा उपलब्ध हुन सक्ने स्रोत, साधन, समय र परिस्थितिले ध्यानमा राखि अध्ययनको सिमालाई निम्न अनुसार निर्धारण गरिएको छ ।

(क) यस अध्ययनको लागि विशेष गरि प्रारम्भिक कक्षा सञ्चालन भएका र नभएका दुई खालका विद्यालयहरुको आवश्यक पर्ने भएकोले एउटै गा.वि.स. भित्र दुवै खालका विद्यालयहरु उपलब्ध हुन नसकेको हुदा दुई ओटा गा.वि.स. हरू पिपलडाँडा र स्याउलेलाई लिईएको छ । जस्मा पिपलडाँडाँ गा.वि.स. स्थितका विद्यालयहरु श्री दक्षिण काली नि. मा. वि. र

श्री सिद्धि कमला देवी मा.वि.लाई लिईएको छ भने यी विद्यालयहरूका पाँच-पाँच जना विद्यार्थीहरूलाई प्रारम्भिक शिक्षाको अनुभव भएका विद्यार्थीहरूको अध्ययनको लागि छनौट गरिएको छ। त्यस्तै गरी प्रारम्भिक कक्षा सञ्चालन नभएको विद्यालयको हकमा स्याउले गा.वि.स स्थित श्री रक्त कालिका नि.मा.वि. एउटालाई मात्र छनौट गरिएको छ भने उक्त विद्यालयबाट प्रारम्भिक शिक्षाको अनुभव नभएका १० जना विद्यार्थीहरूलाई अध्ययनको लागि छनौट गरिएको छ। यसरी दुई ओटा विद्यालयका ५/५ जना र एउटा विद्यालयको १० जना गरी जम्मा तीन ओटा विद्यालयबाट २० जना विद्यार्थीहरूमा अध्ययनलाई सिमित गरीएको छ।

(ख) यस अध्ययनमा प्रारम्भिक शिक्षाको अनुभव भएका र नभएका दुबै खालका बालबालिकाहरूको सामाजिक व्यवहारमा देखिने भिन्नता भाषिक सीपको विकासमा भिन्नता र गणीतिय सीप विकासमा देखिने भिन्नतालाई मात्र समेटिएको छ।

(ग) साधन (Tools) निर्माण अध्ययनको क्रममा प्रयोग हुने साधनहरूको निर्माण केही मात्रामा अनुसन्धान कर्ता आफैले गरेको छ भने केही अरुले प्रयोग गरेका साधनलाई सुधार गरी सुविधाजनक रूपमा निर्माण गरिएको छ।

(घ) अध्ययनको तथ्याङ्कलाई प्रतिशतमा प्रस्तुतगरी संख्यात्मक र तार्किक विधिमा आधारित रही व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ।

१.७ अध्ययनमा प्रयोग भएका मुख्य मुख्य शब्दहरूको परिभाषा

१) प्रारम्भिक शिक्षा :- ३ वर्ष देखि ५ वर्षको उमेरननाघेका बालबालिकाहरूलाई दिईने शिक्षालाई प्रारम्भिक शिक्षा भनिन्छ।

२) प्रारम्भिक शिक्षा प्राप्त :- कक्षा १ मा भर्ना हुनु भन्दा अगाडि १ वर्ष सम्मको प्रारम्भिक कक्षामा अध्ययन गरेका बालबालिका भन्ने बुझिन्छ।

३) प्रारम्भिक शिक्षा अप्राप्त :- कक्षा १ मा भर्ना हुनु भन्दा अगाडि प्रारम्भिक कक्षामा अध्ययन गर्ने मौका नपाएका बालबालिका भन्ने बुझिन्छ।

परिच्छेद दुई

सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन/ समीक्षा

कुनै पनि अनुसन्धान कार्य गर्नु भन्दा पहिला त्यस विषयमा गहिरो अध्ययन गरिनु अति आवश्यक हुन्छ । अनुसन्धान गर्ने कार्य ज्ञानको निश्चित धरातलमा पुगेपछि मात्र सम्भव हुन्छ। अनुसन्धान कार्यको लागि अनुसन्धान कर्तामा सम्बन्धित विषयको पुर्व स्थापित सिद्धान्तहरूको गहिरो ज्ञान हुनु नितान्त आवश्यक हुन्छ। जब अनुसन्धान कर्ताले सम्बन्धित साहित्यको गहिरो अध्ययन गर्दछ, तब मात्र उसमा कुन-कुन कुराको अनुसन्धान भैसकेको रहेछ, र कुन कुराको अनुसन्धान गर्न कसैले पनि प्रयास गरेको छैन भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ, साथै पहिला गरेका अनुसन्धान कार्यमा के कस्ता कुराहरूको दुरी रहेछ, र के कमि भएको रहेछ, त्यसमा अझ के गर्न सकेको भए त्यस अनुसन्धानात्मक कार्य विचको दुरी घटाउन सकिने थियो भन्ने कुराको अनुभव हुनुको साथै आफुले गर्न, चाहेको अनुसन्धान कार्यको लागि पनि स्रोतहरूको निर्धारण गर्न विधि र प्रकृयाको छनोट गर्न, समस्याहरूको व्याख्या र तथ्यांकहरूको प्रशुतिकरण गर्न, अध्ययन कर्तालाई सहयोग पुचाउछ । अनुसन्धानमा सम्बन्धित साहित्यको समिक्षाले अनुसन्धान कार्यलाई निरन्तरता प्रदान गर्न सहयोग पुचाउछ, भने विगतका दिनहरूमा भैसकेका अनुसन्धानहरूको नक्कल गरेर भारा टार्ने बानि हटाउन समेत सहयोग गर्दछ, र अनुसन्धान कर्तामा ज्ञानको वृद्धि गर्दछ, त्यसैले नयाँ अनुसन्धान कार्यमा सम्बन्धित साहित्यको अध्ययनलाई महत्वपूर्ण ठान्दै प्रारम्भिक शिक्षाको अनुभव भएका र नभएका बालबालिकाहरू विच देखिने फरक सँग सम्बन्धित साहित्यको समिक्षा निम्न यस प्रकार प्रस्तुत गरिएको छ ।

२.१. सम्बन्धित साहित्यको समीक्षा

बालबालिकाहरूको क्षमाता विकास गर्नको लागि उनीहरूको आन्तरिक तथा बाह्य हरेक पक्षको अध्ययन महत्वपूर्ण हुन्छ। बाह्य पक्षको अध्ययन गर्न जति सजिलो छ, त्यति सजिलो आन्तरीक पक्षको अध्ययन छैन । हरेक नेपाली बालबालिकाहरूका संज्ञानात्मक क्षमताको भाषिक सीप विकासको, गणीतिय सीप विकासको सामाजिक व्यवहारमा भिन्नताको र प्रत्यक्षिकरण क्षमताको अध्ययन गरिनु अत्यन्तै जरुरी छ। यो नयाँ क्षेत्र पनि हो । बालबालिकाहरूलाई विद्यालयमा जानु भन्दा अगाडि पुचाउनु पर्ने स्याहार र शैक्षिक कार्यक्रमले उनीहरूको सर्वाङ्गिण पक्षको विकास गराउन मद्दत पुचाउने कुरा विगतका अनुसन्धान बाट देखिन्छ। त्यस्ता अनुसन्धानहरू निम्न यस प्रकार पाईन्छन् ।

मारिया मन्टेश्वरले आफ्नो दर्शन र विधिलाई Rome University मा शैक्षणिक विषय वस्तुको सेवा शैक्षिक शिद्धान्तहरूको विगत २०० वर्ष पहिलेको अध्ययन पश्चात सन् १८९७ मा सुरु गरेकीहुन्। सन् १९०७ मा उनले पहिलो कक्षाकोठा (The casa dei bambini बालबालिकाको घर) नामक एउटा भाडाको विल्डिङमा रोममा सञ्चालन गरी शुरु देखि नै मन्टेश्वरिका कार्यहरू बालबालिकाको अवलोकनमा आधारित र उपलब्ध वातावरण, सामग्री र सिकाई अनुसार प्रयोगात्मक थियो। तुरुन्तै उनले आफ्नो कार्यलाई वैज्ञानिक शैक्षणिक विधिको रूपमा विकास गरिन्। मन्टेश्वरी शिक्षा United States मा १९११ मा फैलियो र शिक्षा एवं विभिन्न प्रशिद्ध प्रकाशहरूमा चारैतिर प्रशिद्ध भयो। मन्टेश्वरी र स्थानीय अमेरिकन शिक्षण विच दोन्द भयो। विशेष गरि १९१४ मा प्रशिद्ध शिक्षा शिक्षक W.H. Kilpatrick बाट प्रकाशीत समालोचनात्मक पुस्तक The Montessori System Examined ले उनको फैलिएको विचारलाई सिमित गरिदियो र १९१४ पछि त्यसको प्रभाव निस्तेज भएर गयो ।

मन्टेश्वरी शिक्षा एउटा शैक्षिक उपागम हो । जुन इटालियन चिकित्सकहरू र शिक्षाविद मारिया मन्टेश्वरीले विकास गरेको हुन्। मन्टेश्वरी शिक्षाको अभ्यास विश्वभरी करिब २०००० स्कूलहरूमा जन्मदेखि १८ वर्ष सम्मका बालबालिकाहरूमा लागु गरिएकाछन् ।

मन्टेश्वरी शिक्षाले विपेशत स्वतन्त्रता र सिमाबद्ध स्वतन्त्रता बच्चाहरूको प्रकृतिक मनोवैज्ञानिक विकासका साथै आधुनिक प्राविधिक समाजमा जोड दिईएको पाईन्छ। तैपनि धेरै जसो अभ्यासहरू मन्टेश्वरीको नाममा AMI र AMS मा अस्तित्वमा रहि निम्न तत्वहरूलाई आवश्यक मानिएकाछन् ।

-)] मिश्रित उमेरका कक्षाकोठाहरू साडे दुई या तिन देखि ६ वर्ष समान देखिने उमेरका बच्चाहरूको कक्षाकोठा स्थापित/ निर्देशित विकल्पहरू भित्र विद्यार्थी छनोट क्रियाकलाप ।
-)] बाधा विघन नभएको क्रियाकलाप ।
-)] निर्माणात्मक एव् खोजमुलक नमुना जहाँ विद्यार्थीहरूले सामग्रीहरूसँग कार्य गरेर धारणा गर्न सिकोस नकि ठाडो प्रदर्शन बाट मन्टेश्वरी र उनका सहयोगीहरूको ।
-)] मन्टेश्वरी र उनका सहयोगीहरूका निमित्त विशेष शैक्षिक सामाग्रिहरू ।

अभू विषेशत धेरै मन्टेश्वरी स्कुलहरुमा तिनीहरुको शैक्षिक कार्यक्रमहरु मन्टेश्वरी नमुनाको रूपमा प्रकाशीत मानव विकास सम्बन्धि कार्यहरु, शैक्षिक विधि, पाठ एवं विकसीत शैक्षिक सामाग्रिहरु जुन शिक्षक प्रसिक्षणबाट विकसित भई विषय वस्तुका रूपमा मन्टेश्वरीले आफनो जीवन भरमा प्रस्तुत गरेका आदि कुराहरुलाई सन्दर्भका रूपमा लिईन्छ ।

मन्टेश्वरी शिक्षा फेरी १९६० मा पुन स्थापना भयो र हजारौं स्कुलहरुमा फैलियो। मन्टेश्वरीले आफना कार्यलाई विस्तारीत गर्दै गईन्। बोध सम्बन्धि मोडेल, मनोवैज्ञानिक विकास र जन्म देखि २४ वर्ष सम्मका बालबालिकाहरुको साथै शैक्षिक उपागमहरु बालबालिकाहरुको उमेर अनुसार ०-३, ३-६ र ६-१२ सम्मको लागि विकास गरिन्। उनले १२-१८ र सो भन्दा बाहेकलाई पनि लेख लेखीन् तर ती कार्यक्रमहरु उनको जीवनकालमा विकसीत गरिएका थिएनन् ।

सिकागो युनिभरसिटिको सुरुका दिनका प्रारम्भिक स्कुलको प्रथा नै किन्डरगार्टेन हो। त्यति बेला के भनिन्थ्यो भने बालबालिकाको लागि Singing, Drawing, Manual Training, Plays and Dramatization र सामाजिक सम्बन्धलाई ध्यान दिने खालको एक छुट्टै स्कुल चाहिन्छ । जुन खालको स्कुल अझै स्थापित भैसकेको छैन । जब उनको प्रश्नको उत्तर सकारात्मक रूपमा लिईन्थ्यो उनी विजयी एवं घृणा दुवै भावले उनले बुझेको किन्डरगार्टेन बारेमा ध्यान दिईन्थ्यो र उनी स्वयमलाई थाहा थिएन कि उनको स्कुलका किन्डरगार्टेन कस्तो थियो । उनको ध्यान सायद आत्मिक थियो लेखमा थिएन । सबै घटनाहरुको बावजुत उनले यो सल्लाह दिएको सबै निश्चित विचारका साथ स्कुलले सबै कोर्सहरुमा ४-१३ वर्षको बालबालिकाहरु समावेश गरी एउटा निश्चित प्रभावकारी सिद्धान्त जुन Frobel को पहिलो संचित सोचका साथ निकाल्न लागियो। साधारणरूपमा ती सिद्धान्तहरु निम्नअनुसार छन् ।

१. विद्यालयको प्राथमिक उद्देश्य नै बालबालिका एक अर्कामा सहकार्य र आपसी सहायोगी जीवन विताउन शिक्षा दिनु हो। तीनीहरुमा रहेको सचेतता र आपसी अन्तरनिर्भरताको भावनालाई प्रफुटन गर्नुका साथै उनीहरुको आपसी सहायोगीपनलाई व्यवहारिक रूपमा सबैतिर समायोजन हुने आत्मिक कार्य भावमा लगाउनु हो ।

२. सबै किसिमका शैक्षिक क्रियाकलापको मुख्य जड नै बालबालिकाको मौलिकता तत्परता प्रवृत्ति र क्रियाकलाप हो न कि बाह्य सामाग्रीहरूको प्रस्तुती र प्रयोग हो जुन अरुको विचार र सोचबाट आएको होस्। जसअनुसार असिमितरूपमा लगातार उनीहरूबाट विभिन्न क्रियाकलापहरू Plays games mimice efforts हुनुका साथै प्रत्यक्षरूपमा शिशुहरूद्वारा पनि विभिन्न meaningless चालहरू हुने गर्दछन् जुन पहिले तुच्छ वेवस्था गरेर, रोकेका थिए अब शैक्षिक प्रयोगमा आयो यति मात्र नभई शैक्षणिक विधिको आधार स्तम्भ सिद्ध भयो ।
३. यी वैयक्तिक अभिप्राय एवं क्रियाकलामहरू संगठित र निर्देशित गरी सहयोगी जीवन निर्वाहका लागि प्रयोगमा लगाईयो र बालबालिकाको योजनाका विशेष कार्य /पेशालाई अझ बढी योग्य आगामी समाजका लागि पुन निर्माणमा फाईदाका रूपमा सुरक्षित र उत्पादन एवं सृजनशीलतालाई मुल्यवान ज्ञानका रूपमा सुरक्षित र भण्डारण गरिनुपर्दछ।

जहा सम्म यी कथनहरूले Frobel को शैक्षिक दर्शनलाई सही रूपमा प्रतिनिधित्व गर्दछ । स्कूल बालबालिकाको प्रदर्शकको रूपमा हुनुपर्दछ । बालबालिकालाई धेरै भन्दा धेरै विश्वास र इमान्दारीताको प्रयासका कार्यहरू लागु विशेषत ४-१२ वर्ष सम्मलाई गरिनुपर्छ । यो प्रयास नै/प्रवृत्ति नै वास्तवमा किन्डरगार्टेन प्रवृत्ति हो। जुन सबै स्कूलले निश्चित परिमार्जनसहित आवश्यक रूपमा किन्डरगार्टेन समय ४-७ वर्ष भित्र लागु पार्नु पर्दछ । यो आवश्यक कारणहरू विश्वासका साथ एवं मौलिक विशेषताका साथ फ्रोबेलका Sprit संग सत्य छन् ।

२.२ पुर्व अनुसन्धानहरूको समीक्षा

राष्ट्रिय शिक्षा समिति र शैक्षिक अनुसन्धान प्रवर्दन केन्द्र (१९७७) ले नेपालमा बालबालिकाहरूको संज्ञानात्मक अवस्था र प्रत्यक्षिकरण क्षमताको विकासका बारेमा अध्ययन गरेको पाईन्छ। जुन अध्ययन ४-८ वर्षका बालबालिकाहरूमा केन्द्रित रहेको पाईन्छ भने उक्त अध्ययनको उद्देश्य बालबालिकाहरूको संज्ञानात्मक र प्रत्यक्षिकरण क्षमताको भाषिक सीप विकासको गणीतिय क्षमता र सामाजिक व्यवहारमा भिन्नता पत्ता लगाई प्राथमिक विद्यालय स्तरको पठ्यक्रम विकास गर्नु , परिमार्जन गर्नु र शिक्षकलाई समेत तालिम सम्बन्धि दिर्देशन गर्नु रहेको पाईन्छ । यस अध्ययनमा बालबालिकाहरूको सम्भन्ने क्षमता पहिचान, पुर्ण अंशको ज्ञान, दुरी, गणीतिय सीप विकास, भाषिक सीप विकास, सामाजिक व्यवहारको तुलनात्मक भिन्नता जस्ता रहेका थिए। जुन अध्ययन बाट पुर्व अनुभव भएका र नमुनाको लागि छनोटमा

परेका बालबालिका मध्य ९० प्रतिशतले संख्याको बढदो क्रम र ४० प्रतिशतले घटदो क्रममा गन्ति गर्न सकिएको प्रमाण पाइयो भने प्रारम्भिक शिक्षाको अनुभव नभएकाहरुले बढदो क्रममा केही मात्रले गन्न सकेको तर घटदो क्रममा भने गन्ति नै गर्न नसकेको अवस्था पाइयो यस बाट प्रारम्भिक शिक्षाको अनुभव भएका र नभएका बालबालिकाहरु बिच फरक क्षमता हुन्छ भन्ने कुरा अनुभव गर्न सकिन्छ ।

मालि १६७९ ले अनुसन्धान तहको आसिक आवश्यकता परिपुर्तिको लागि नेपाली बालबालिकाहरुको संज्ञानात्मक अवस्थाको विकास भन्ने शिर्षकमा गरेको अध्ययनमा छनौट गरिएका बालबालिकाहरुको उमेर ८,१० र १२ वर्षको पाइयो भने अध्ययनको निचोड बालबालिकाहरुको कक्षा र उमेर बढदै जादा संज्ञानात्मक अवस्थाको पनि विकास बढदै जान्छ भन्ने रहेको पाइयो ।

विज १९७९ ले सुर्खेत, जुम्ला र काठमाण्डौंवाट जम्मा २०९८ जना ७ देखि १३ वर्षका बालबालिकालाई लिएर गरिएको अध्ययनमा लिंगको आधारमा छान्दा भौगोलिक वातावरण र अनौपचारिक शिक्षाले बालबालिकाहरुको संज्ञानात्मक र प्रत्यक्षिकरण क्षमताको विकासमा विशेष प्रभाव पर्ने देखाईएको पाइयो ।

सेरिड १९८४ ले "Cognitive development of primary school age children in Nepal. A study of their reasoning ability" भन्ने शिर्षकमा गरेको अध्ययन ७-१० वर्षका बालबालिकाको तार्किक क्षमता पहिचान गर्न संज्ञानात्मक परिक्षणमा केन्द्रित थियो । उक्त अध्ययनमा संज्ञानात्मक विकासका ५ ओटा क्षेत्रहरु जस्तै: Similar and different, analogy, classification, proportion reasoning, causativity रहेका थिए । जुन अध्ययनमा बालबालिकाहरुका तार्किक क्षमता अध्ययन गर्ने क्रममा उमेर, लिंग, शैक्षिक स्थिति र भौगोलिक पृष्ठभूमिलाई आधार बनाईएको पाइयो जसमा पुर्व विद्यालय जानेहरुको तार्किक क्षमता पुर्व विद्यालय नजानेहरुको तुलनामा बढि रहेको पाइयो तार्किक क्षमता उमेर अनुसार बढेदै जान्छ र लिंगको आधारमा सामाजिक आर्थिक सांस्कृतिक र अभ्यास जस्ता कुराहरुमा प्रभाव पर्दछ भन्ने कुरा यस अध्ययनको निष्कर्षले देखाएको पाइयो ।

श्रेष्ठ, १९८६ ले पि. एच. डी शोध पत्रको लागि "Some eco- culture factors in cognatives style of nepalese children" नामको शिर्षकमा गरेको अध्ययनमा जनजातिका बालबालिकाहरुको अन्तरनिहित क्षमता निर्धारणमा औपचारीक शिक्षा पाएका र नपाएका बालबालिकाहरु विचको औषत प्राप्ताडक औपचारीक शिक्षा नपाएकाको भन्दा औपचारीक शिक्षा पाएकाको बढिनै हुन्छ भन्ने कुरा देखाईएको पाईयो ।

रसिद, १९८९ ले २ देखि ६ वर्षका बालबालिकाहरुको ध्यान केन्द्रित गर्ने क्षमताको बारेमा गरेको अध्ययनले तिन देखि ४ वर्षको उमेर एकदम महत्वपूर्ण हुनेकुरा बताएको छ ।

पन्त, १९९० ले विद्यालय जाने र नजाने बालबालिकाहरुको संज्ञानात्मक विकासको स्तर पत्ता लगाउन गरिएको अध्ययनले विद्यालय शिक्षालाई महत्वपूर्ण उल्लेख गरिएको पाईयो । मेयस १९९२ ले "Twelve who survive" नामक पुस्तकमा पुर्व विद्यालय जाने उमेरका बालबालिकाहरुको लागि घरायसी निर्देशन कार्यक्रम वा पारिवारिक वातावरण महत्वपूर्ण हुने कुरा उल्लेख गरिएको पाईयो जुन कार्यक्रम (Home care) गरिने बालस्याहारको प्रभाव संग तुलना गरिएको पाईयो उक्त अध्ययनको निष्कर्षमा केटाकेटीहरुको उपलब्धि घरायसी हेरचाह र स्याहार पाएका केटाकेटीहरुको भन्दा पुर्व विद्यालयमा गएकाको उल्लेख्य रुपमा राम्रो रहेको भन्ने देखाईएको पाईयो।

सेरीड, १९९७ ले आधारभुत तथा प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रम बाट सञ्चालित शिशु कक्षा कार्यक्रमको मुल्याडकन अध्ययन गरिएको पाईयो भने त्यस अध्ययनले शिशु कक्षाका बालबालिकाहरु र अन्य निजि विद्यालयका वा बाल स्याहार केन्द्रका बालबालिकाहरुको ज्ञानको स्तर पत्ता लगाउने प्रयासबाट निजि स्तरका विद्यालयमा समावेश भएका बालबालिकाहरुको संज्ञानात्मक अवस्था बालविकास कार्यक्रममा समावेश नभएकाहरुको तुलनामा निकै राम्रो पाईएको बताएको छ। जस्मा रडको धारणा बाक्लोपना र पातलोपना आदिको धारण परिक्षण गरिएको पाईयो ।

निरौला, १९९९ द्वारा "Spatial Intelligence Test of Nepalese children" नामक शिर्षकामा गरेको अध्ययनले पनि बालबालिकाको दायाँ, बायाँ छुटाउने तरीका स्वत बढदै जानेछ भनि उल्लेख गरिएको पाईयो ।

Orgmang, Nepal (२०००) ले "Impact Study of Early Childhood Care Development Project of sc/vs" नामक विषयममा गरेको अध्ययनको उद्देश्य पनि बालबालिकाको सर्वाङ्गिण विकासमा सि.वि.डि.सिको प्रभाव लेखाजोखा गर्नु रहेको पाईयो जुन अध्ययन SC/Vs का प्रभावित क्षेत्रहरु नुवाकोट, सिराहा, कैलालि र कंचनपुर जिल्लामा मात्र सञ्चालन गरिएको पाईयो जुन अध्ययन बाट प्रभावित बालबालिकाहरु संग रङ आकार पहिचान गर्ने तथा वाक्य निर्माण गर्ने जस्ता कुराहरुमा अरु बालबालिकाहरुको तुलनामा निकै अगाडी रहेको भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको पाईयो ।

घिमिरे, २००० द्वारा "A Study on Comunity and Perceptual Dsevelopment of Five Years Children " भन्ने शिर्षकमा अधारीत रहेर अध्ययन गरिएको रहेछ जुन अध्ययन स्याङजा जिल्लाको आरु चोरे गा.वि.स.का विभिन्न जनजातिका बालबालिकाहरुमा मात्र केन्द्रित रहेको पाईयो उहाँले ५ वर्षको उमेर समुहका बालबालिकाहरुमा संज्ञानात्मक अवस्था हेर्न बस्तुको रङ, आकार, पुर्ण भाग छुटेका अंश अंक अनुसार बस्तुको पहिचान जनावरको नाम र आवाजको पहिचान शरिरका अंगहरुको पहिचान दिन, हप्ता र महिनाको पहिचान, ठोस, तरल, बस्तुको लम्बाई, आयतन जस्ता बस्तुको विभिन्न क्रियाकलापहरुको अध्ययन गरिएको पाईयो । जुन अध्ययन बाट लिंगिए भिन्नता नदेखियता पनि जातिगत आधारमा भने दिन हप्ता र महिना एवम, दिशा छुटाउने क्रममा केही भिन्नता देखियो भन्ने कुरा उल्लेख भएको पाईयो ।

थापा, २००० द्वारा बालबालिकाहरुको संज्ञानात्मक क्षमताको उपलब्धि बढाउन पुर्व वाल्यअवस्था विकासको शिक्षा बाहेक अन्य विकल्प नरहेको कुरा उल्लेख गरिएको पाईयो ।

लाल र वाट १९८६ ले ICDS बालबालिका र गैर ICDS बालबालिकाहरुको भर्नादर कक्षा छोडने दर र विद्यालयको शैक्षिक उपलब्धि बारेमा तुलनात्मक अध्ययन गरिएको पाईयो जुन अध्ययनमा कक्षा छोडने दर ICDS बालबालिकामा भन्दा गैर ICDS बालबालिकाहरुको उच्च रहेको कुरा उल्लेख गरिएको पाईयो ।

युनेस्को, १९९५ ले गरको अध्ययनमा पुर्व वाल्यअवस्था शिक्षा कार्यक्रमको अनुभव भएका बालबालिकाहरुले प्राथमिक शिक्षामा राम्रो उपलब्धि हासिल गर्न सघाएको कुरा उल्लेख भएको

पाईयो पुर्व वाल्य विद्यालय शिक्षाले बालबालिकाहरुको भर्नादर वृद्धि कक्षामा नियमित उपस्थिति साथै क्रियाकलापमा सक्रियता देखिएको पाईयो ।

सेरिड, १९९८ द्वारा आधारभुत तथा प्राथमिक शिक्षा परियोजना अर्न्तगत शिशु कक्षाको प्रभावकारीता सम्बन्धि चितवन जिल्लाका कक्षा १ देखि ३ सम्मका बालबालिकाहरुमा गरेको अध्ययनले शिशु कक्षा बाट आउनेको उपलब्धि लगभग ६९ प्रतिशत र सोभै कक्षा १ मा भर्ना हुन आउनेको उपलब्धि लगभग ५४ प्रतिशत रहेको कुरा उल्लेख गरिएको पाईयो। यस अध्ययन बाट प्रारम्भिक शिक्षाले बालबालिकाहरुमा पढ्ने र लेख्ने सीपको विकास गर्ने अनुशासनको पाठ पढाउने साथिबनाउने कला र गुणस्तरिय शिक्षाको आधार निर्माण गर्ने जस्ता महत्वपुर्ण भुमिका खेल्ने कुरा उल्लेख गरिएको पाईयो ।

श्रेष्ठ, २००१ ले प्रारम्भिक बालविकास कार्यक्रममा सहभागि भएका र नभएका बालबालिकाहरुको विद्यालय क्रियाकलापमा के कस्तो प्रभाव परेको छ भन्ने शिलशिलामा सिन्धुपाल्चेक, धादिङ, रसुवा र काठमाण्डौंका केही गा.वि.स.मा गरेको अध्ययनमा बालबालिकाहरुको संज्ञानात्मक क्षमतामा लैङ्गिक प्रभाव नरहि उच्च स्तरको पाईएको र कक्षा १ र २ मा कक्षा दोचाउने अनुर्तिण हुने रविद्यालय छोडने दर कम भएको भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको पाईयो। प्रारम्भिक शिक्षाको अनुभव भएको बालबालिकाहरु अतिरिक्त क्रियाकलापमा पनि अनुभव नभएका बालबालिकाहरुको तुलनामा बढी सक्रिय रहेको र तह गत उपलब्धिमा पनि तुलनात्मक रुपमा सकारात्मक प्रभाव पारेको तथ्यहरु उल्लेख गरेको पाईयो तर विद्यालय नियमित हुने कुरामा भने कुनै भिन्नता नदेखिएको कुरा उल्लेख भएको पाईयो ।

वली, २००१ ले "Are children who have had early childhood development programme better than those who have not had ECD programme their performance in primary school grade one and two" नामक शिर्षकमा गर्नुभएको शोधा कार्य नुवाकोट जिल्लाका दुई गा.वि.स.का ६ ओटा विद्यालयका इ.सि.डि.को अनुभव भएका नभएका बालबालिकाहरुमा संज्ञानात्मक पक्ष अन्तर्गत क्रमबद्धताको धारणा, संख्याको धारणा, वर्गिकरण, समयको धारणा तथा आकासिए पण्डिको धारणा थाहा पाउने जस्ता कार्यमा इ.सि.डि. को अनुभव नभएकाको तुलनामा भएकामा तथ्यांकको विश्वसनियताको दर उच्च रहेको,लिगिए प्रभाव नरहेको तथा तहगत उपलब्धि स्तर राम्रो रहेको कक्षोन्नति, कक्षा

दोहोराउने र छाडने दर पनि उच्च रहेको तर कक्षोन्नति र कक्षा छाडने दर केटीको तुलनामा केटामा बढि रहेको तथा कक्षा छाडने दर भने केटा भन्दा केटीमा कम भएको देखाईएको पाईयो । कक्षाको नियमित उपस्थितिमा लिंगिए विभेद नभई समान भएको तथा विद्यालयमा भर्ना समायोजन, साथि सँग घुलमिल हुने, शिक्षक सँग अन्तरक्रिया गर्ने र अतिरिक्त क्रियाकलापमा समावेस हुने जस्ता कार्यहरुमा इ.सि.डि को अनुभव भएका केटाकेटीमा राम्रै अवस्था रहेको भन्ने उल्लेख गरिएको पाईयो समग्रमा भन्नु पर्दा इ.सि.डि को अनुभव भएका बालबालिकाहरुको उपलब्धिले प्राथमिक तहको शिक्षामा सकारात्मक प्रभाव पारेको पाईयो ।

खतिवडा २०६३ द्वारा प्रारम्भिक शिक्षाको प्रभाव नामक शिर्षकमा गरेको अध्ययनमा प्रारम्भिक शिक्षाको अनुभव भएका बालबालिकामा संज्ञानात्मक अवस्था, अनुशासन सम्बन्धि व्यवहार व्यक्तिगत सरसफाई अतिरिक्त, क्रियाकलापमा सहभागि, कक्षामा उपस्थिति कक्षा दोहोराउने र छाडने अवस्थामा राम्रो उपलब्धि देखिएकोले सरकारी एवम, गैर सरकारी निकाएहरुले एकिकृत रुपमा प्रारम्भिक कक्षाको विकास र विस्तार गर्ने अभिभावकहरुलाई चेतानामुलक शिक्षा दिनु पर्ने कुरा उल्लेख गरिएको पाईयो ।

२.३ प्रारम्भिक शिक्षाको विकासमा भएको राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय कानुनि प्रयासहरुको समीक्षा क) नेपालमा प्रारम्भिक शिक्षामा भएका प्रयासहरुको समीक्षा

१	वि.स. २००६-२००७	विदेश भ्रमणको अनुभव स्वरुप मनोवैज्ञानिक अधारहरु।
२	वि.सं. २०१७-२०२२	विदेशी सल्लाहाकारहरुको इच्छा ।
३	वि.सं. २०२८-२०३१	दातृ सस्थाहरुको इच्छा।
४	वि.सं. २०३२	बजार व्यवस्थामा मुनाफाको इच्छा।
५	वि.सं. २०३६	रोजगारीको खोजी गैर सरकारी सस्थाहरुको लगानी।
६	वि.सं. २०४८	बालअधिकार सबैका लागि शिक्षा र महिला अधिकार।
७	वि.स. २०५०	जागरण अभियान एजुकेसन इन्टरनेशनलको स्थापना।
८	वि.सं. २०५४	वैदेशिक लगानिमा परियोजनाहरु सञ्चालन।
९	वि.सं. २०५८	प्रारम्भिक बालबिकार प्रथम राष्ट्रिय सम्मेलन।
१०	वि.सं. २०६२	प्रारम्भिक बालबिकार दोस्रो राष्ट्रिय सम्मेलन।
११	वि.सं. २०६४	सेभ द चिल्ड्रेन र शिक्षा विभागको कार्यशाला गोष्टि (पहिलो)
१२	वि.सं. २०६५	सेभ द चिल्ड्रेन र शिक्षा विभागको कार्यशाला गोष्टि (दोस्रो)
१३	वि.सं. २०१८	तीन वर्ष पुरा भएका र पाँच वर्ष ननागेका बालबालिकाहरुलाई प्राथमिकता । (स.रा.शि.स. २०१८)

(स्रोत: खतिवडा २०६३ सोध पत्रवाट उद्धृत गरिएको)

नेपालमा प्रारम्भिक शिक्षाको वर्तमान स्थिति सन् २०००मा डकार सम्मेलन बाट स्वीकृत कार्यक्रम अनुसार सबैका लागि शिक्षाको लक्ष प्राप्त गर्न नेपालको तत्कालिन सरकार प्रतिबद्ध रहेको पाइयो (साभार खतिवडा २०६३) जुन लक्ष प्राप्तिका लागि तत्कालिन सरकारले सबैका लागि शिक्षा राष्ट्रिय कार्ययोजना सन् २००१-२०१५ अनुसार सबैका लागि शिक्षा कार्यक्रममा २००४ देखि २००९ मार्फत सघन प्रारम्भिक बाल स्याहार तथा शिक्षाको विस्तार र सुधारमा जोड दिनुको साथै सन् २००४ देखि प्रत्येक वर्ष १००० का दरले बालविकास केन्द्रहरु वृद्धि गरि सन् २००९ सम्ममा आवश्यक संख्या पुरा गर्ने लक्ष्य राखेर अघि बढेको पाइयो भने प्रारम्भिक बालविकास कार्यक्रमको वर्तमान अवस्थालाई हेर्दा शिक्षा विभाग बालविकास साखाबाट २०६८मा प्रकाशित प्रारम्भिक बालविकास क्यालेन्डर अनुसार देश भरिमा २४००० बालविकास केन्द्रहरु स्थापना भै सकेका छन् भने गैर सरकारी तथा निजि क्षेत्र बाट पनि बालविकास केन्द्रहरु स्थापना भएका छन् । नेपाल सरकारले सन् २००९ देखि २०१५ सम्मको लागि निम्न रुपमा प्रारम्भिक शिक्षाको कार्यक्रममा विस्तार गर्ने लक्ष्य राखेको पाइयो ।

सबैका लागि शिक्षामा प्रारम्भिक शिक्षा कार्यक्रमको लक्ष्य

क्र. सं.	सुचक	१९९९	२००२	२००५	२००७	२००९	२०१२	२०१५
१.	बालमन्दिर	८	१२	२०	३२	५०	६०	८०
२.	केन्द्रबाट जाने दर	१३.५	२१	३०	४०	०६	६५	८०
३.	केन्द्रको स्थापना (जनसंख्याको आधारमा)		४०००	२६०००	३५०००	४५०००	५५०००	७४०००

(स्रोत: खतिवडा २०६३ शोध पत्र)

नेपालमा प्रारम्भिक बालविकास कार्यक्रमको कार्यन्वयनको उद्देश्यहरु

- १) समष्टिगत दृष्टिकोणले बालबालिकाहरुको सर्वाङ्गिन विकास गर्ने ।
- २) पिछडिएका र न्युन आयस्रोत भएका परिवारका बालबालिकाहरुको सेवामा जोड दिदै समुदाय र विद्यालयमा आधारित प्रारम्भिक बालविकास केन्द्रहरुको विकास गर्ने ।

- । सबैका लागि उपयुक्त हुने प्रारम्भिक बालविकासको पाठ्यक्रम भित्र निजि क्षेत्र बाट सञ्चालित पूर्व प्रारम्भिक कक्षाहरूलाई पनि प्रवाहिकरण गर्ने ।
- । प्रारम्भिक बालविकास कार्यक्रममा संलग्न कर्मचारीहरूको क्षमता अभिवृद्धिको लागि तालिमहरू प्रदान गरि गुणस्तरमा सुधार गरिने ।
- । प्रारम्भिक बालविकास कार्यक्रमलाई सुदृढिकरण गर्न कार्यक्रमको अनुगमन तथा शुपरिवेक्षण गर्न उचित प्रवन्ध र अनिवार्यता गर्ने ।
- । बालमैत्री कक्षा सञ्चलनको लागि आवश्यक ज्ञान सीप र शैक्षिक सामाग्रीका साथै सिकाई अनुकूल वातावरण निर्माणमा उचित व्यवस्था गर्ने ।

बालबालिकाहरूको अधिकार सम्बन्धि विषयमा कानुनि प्रावधान र नितिगत व्यवस्थाको आधारमा शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय र शिक्षा विभागले नेपालमा प्रारम्भिक बालविकास कार्यक्रमका दुर दृष्टिहरू अबलम्बन गर्न विभिन्न किसिमका रणनितिहरू अपनाईएको छ । जुन रणनितिहरू सम्बन्धित निकायहरूसँग समन्वय, व्यवस्थापन, समुदायसँगको सहभागिता, स्वास्थ्य, अभिभावक शिक्षा, पोषणको समन्वय, भौतिक स्रोतहरू, पाठ्यक्रम र पाठ्यसमाग्रीहरू, मानविय स्रोतहरू अनुगमन र मुल्याङ्कनका साथै आम संचारका माध्यमहरूलाई प्रारम्भिक बालविकास कार्यक्रमको विकास र विस्तार गर्न अधिकतम रूपमा परिचालन गर्ने नितिका साथै कार्य अगि बढेको पाईन्छ ।

ख) प्रारम्भिक शिक्षाको विकासमा भएका अन्तराष्ट्रिय कानुनि प्रयासहरूको समिक्षा

विश्वव्यापी रूपमा प्रारम्भिक शिक्षाको विकासको सम्बन्धमा अन्तराष्ट्रिय प्रयासहरू भएको पाइन्छन्। त्यस्ता प्रयासहरू मध्य पहिलो प्रयासको रूपमा सन् १९५९ नोभेम्बर २० को बालअधिकारको घोषणा पत्रलाई लिन सकिन्छ । त्यस घोषणा पत्रमा १० ओटा सिद्धान्तहरूलाई अधिकारको रूपमा बालबालिकाहरूले उपयोग गर्न पाउने बेवास्था गरिएको पाईन्छ। त्यस्तै गरि दोस्रो प्रयासको रूपमा सन् १९६०मा बालअधिकार पत्र बाट प्रेरित भएर युनिसेफले बालअधिकार सुनिश्चित गर्नको लागि सदस्य राष्ट्रहरूसँग परामर्श गर्न थाल्यो र सन् १९८९ नोभेम्बर २० मा संयुक्त राष्ट्र संघीय बाल अधिकार सम्बन्धि महासन्धिलाई लिन सकिन्छ भने त्यस

महासन्धि ले बालअधिकार सम्बन्धि ५४ ओटा धारा प्रस्तुत गरेको छ र चौथो प्रयासको रूपमा सन् १९९० फेब्रुअरिमा थाईल्याण्डको जोम्टिएनमा सबैका लागि शिक्षा नामक विश्व सम्मेलनलाई लिन सकिन्छ । त्यस सम्मेलनले केटा र केटी विचको भेदभावलाई हटाउन जोड दिदै प्राथमिक विद्यालय जाने उमेर समुहका करीब ८० प्रतिशत बालबालिकाहरुलाई आधारभुत शिक्षामा विश्व व्यापि पहुच र प्राथमिक शिक्षाको उपलब्धिमा जोड दिईएको पाईन्छ। पाचौं प्रयासको रूपमा सन् १९९५मा बेइजिङमा भएको चौथो विश्व महिला सम्मेलनलाई लिन सकिन्छ। यस सम्मेलनले लैङ्गिक भेदभावलाई हटाई छोरा र छोरीलाई समान रूपमा सानै उमेर देखि शिक्षा दिनु पर्ने कुरा उल्लेख गरेको पाईन्छ। छैटौं प्रयासको रूपमा सन् २०००मा भएको डकार सम्मेलनले विश्वव्यापी रूपमा सबैकालागि शिक्षा उपलब्ध गराउने निति र कार्यक्रम पारित गरे अनुसार प्रारम्भिक शिक्षालाई विस्तार गर्ने कार्यक्रम रहेको पाईयो। (स्रोत: सेरिड प्रोफाइल र खतिवडा २०६३)

केहि विकसित राष्ट्रहरुमा प्रारम्भिक शिक्षाको वर्तमान कार्यनवयनको अवस्था प्रारम्भिक शिक्षाको विकासमा भएका अन्तराष्ट्रिय कानुनि प्रयासहरुको फलस्वरुप विभिन्न विकसित देशहरुले प्रारम्भिक शिक्षालाई जोड दिदै औपचारिक शिक्षाको अभिन्न अंगको रूपमा लिएको पाईन्छ ।

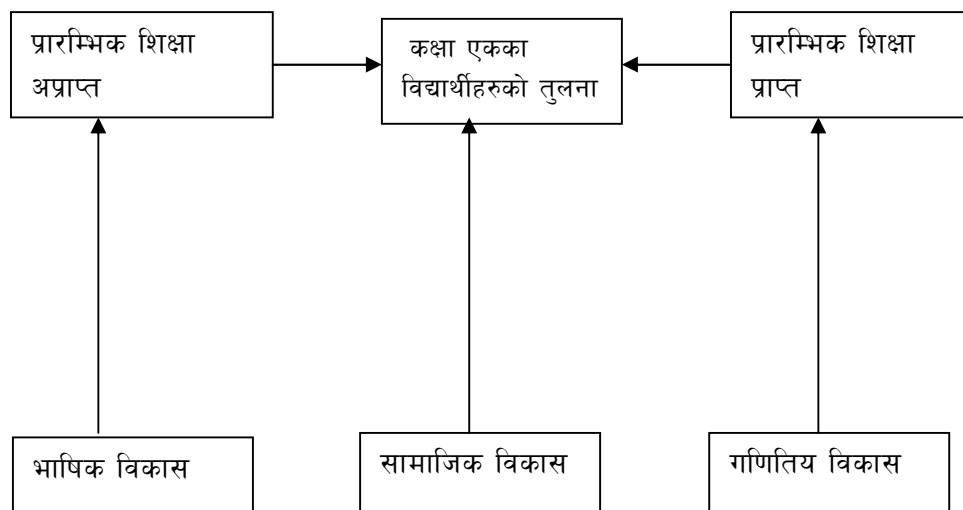
खतिवडा २०६३ को अध्ययन अनुसार जापानमा प्रारम्भिक शिक्षा अनिवार्य र जीवनको अभिन्न अंगकोरूपमा मानिएको छ। त्याँहा तिन वर्ष भन्दा कम उमेरका बालबालिकाहरुलाई शिशु स्याहार केन्द्रमा, ३ देखि ५ वर्ष उमेर समुहका बालबालिकाहरुलाई शिशु विद्यालयमा र किन्डरगार्डेनमा राखिन्छ भने त्यस्ता विद्यालयहरु स्थानिय सरकारका नितिका अधिनमा रहि धार्मीक, सामाजिक र व्यक्तिगत संस्थाहरुद्वारा संचालित हुन्छन्। जापानमा ६ वर्ष उमेर समुह पुर्वका लगभग ६४ प्रतिशत बालबालिकाहरु प्रारम्भिक विद्यालयमा पढने गर्दछन् भने अमेरिकामा जन्म पुर्व देखिनै बच्चाहरुको हेरचाहा पुचाउन आमाबाबुलाई अभिप्रेरित स्वास्थ्य बालबालिकाहरुको उत्पादनमा ध्यान दिन्छन् र बच्चा जन्मे पछिक तीन देखि पाँच वर्ष सम्मका बालबालिकाहरुलाई नर्सरी तहमा र ६ वर्षको उमेरका बच्चाहरुलाई के.जी तहमा भर्ना गरि १ वर्ष अवधिको शिक्षा दिईन्छ भने शारिरिक, मानसिक र आर्थिक रूपमा पिछडिएका बालबालिकाहरुलाई (Head start programme) मार्फत दई वर्ष अवधिको शिक्षा दिईन्छ, त्यस्तै गरि विकसित राष्ट्रहरुकोरूपमा चिनिने देश रुसमा भने प्रथमिक विद्यालय जानु अघि तीन

देखि ७ वर्षको उमेर समुहका बालबालिकाहलाई दिईने शिक्षालाई प्रारम्भिक शिक्षा भनिन्छ । त्यहाँको स्वास्थ्य र शिक्षा मन्त्रालयको समन्वयात्मक प्रोत्साहनबाट कलकारखाना उद्योग तथा अभिभावकहरूले प्रारम्भिक विद्यालय स्थापना गर्दछन् । त्यस्तै गरि आर्को विकसित राष्ट्र चिनमा गनतन्त्रको स्थापना पश्चात शिक्षाको विकासका लागि प्रारम्भिक शिक्षालाई नै ध्यान दिईएको पाईन्छ। त्याहाँ ३/४ वर्षको शिशुलाई निम्न कक्षा (नर्सरी) ४/५ वर्षको शिशुलाई माध्यमिक कक्षा (के.जी) र ५-६ वर्षको शिशुलाई वरिष्ठ कक्षा (माथिल्लो के.जी) मा भर्ना गरिन्छ। त्यस्ता विद्यालयहरू कारखानाहरूमा कृषि फर्महरूमा र सहकारीहरूका केन्द्रमा हेका छन् । सन् १९८२ को तथ्यांक अनुसार चिनमा १२२००० (के.जी) र शिशु कक्षाहरू रहेको पाईयो भने एक करोड पन्ध्र लाख केटाकेटीहरू त्यहाँ पढ्ने गरेको पाईयो। त्यस्तै छिमेकि राष्ट्र भारत सरकारले भने प्रारम्भिक शिक्षा सम्बन्धि नितिमा सरकारी तवरबाट प्रारम्भिक विद्यालयहरू नखोलिएको कारणले अधिकांस रूपमा त्यस्ता विद्यालयहरू जनतालेनै स्थापन गरेर सञ्चालन गर्ने गरेको पाईयो भारतका प्रान्तहरूमा बाल शिक्षा संघ र बालशिक्षालयहरूको नाममा त्यस्ता विद्यालयहरू सञ्चालीत छन् । जुन विद्यालयहरूमा ३ वर्ष देखि ६ वर्ष सम्मको उमेर समुहको बालबालिकाहरूलाई मात्र अध्ययनमा सहभागि गराउने प्रावधान रहेको पाईयो ।

नेपालमा प्रारम्भिक शिक्षाको इतिहास तथा कानुनि र नितिगत प्रयासहरू: विश्वव्यापी रूपमा भएका कानुनि प्रयासहरूले अन्य विकसीत राष्ट्रहरूमा जे जस्तो प्रभाव पारेता पनि नेपालमा भने त्यति छिटो प्रभाव पर्न सकेको पाईदैन किनकि आज विश्वले शिक्षाको क्षेत्रमा चरम चुलिमा पुगि सकेता पनि नेपालमा भने अबै प्रारम्भिक शिक्षाको पक्षमा अन्यौलमै रुमलिरहेको पाईन्छ । जसको फलस्वरुप शिशु कक्षाहरूको बारेमा निक्क्यौलहुन सकेको छैन भने चालु अवस्थामा रहेका केन्द्रहरूमा पनि सहयोगि कार्यकर्ताहरूलाई नाम मात्रको तलव दिएर अलमलाएको पाईन्छ। नेपालमा प्रारम्भिक शिक्षाको सुरुवात वि.स. २००५ सालमा मन्टेश्वरी स्कूलको स्थापना बाट भएको हो तर आज ६३ वर्षको लामो समय पार गर्दा पनि यसको अवसर देश भरिका तमाम बालबालिकाहरूलाई सर्वसुलभ रूपमा पुचाउन सकिएको छैन। प्रारम्भिक शिक्षाको विकासको लागि नेपालमा भएका प्रयासहरूलाई निम्न यस प्रकार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । समग्रमा भन्नु पर्दा अनुसन्धान कर्ताले आफ्नो कार्यलाई अगाडिबढाउनु भन्दा पुर्व सम्बन्धित विषयमा आधारित रहेर गरिएको गहिरो अध्ययनलाईनै साहित्यको पुनरावलोकन भन्न सकिन्छ । अनुसन्धान कार्य एक

जटिल कार्य भएकोले अनुसन्धानकर्ताले सम्बन्धित साहित्यहरुको प्रशस्त मात्रामा अध्ययन नगरे सम्म उसमा विषय वस्तुको गहिरो ज्ञान हुदैन र आफ्नो अध्ययनमा पनि सुष्म रूपमा गहिरिएर जति ज्ञान हासिल गर्नु पर्ने हो र जति तर्कहरु प्रदान गर्नु पर्ने हो त्यति मात्रामा सत्य, तथ्य र सबुत प्रमाणहरु जुटउन सक्दैन । त्यस कारण अनुसन्धान कर्ताले आफुले अनुसन्धान गुर्न भन्दा पहिला आफ्नो अध्ययन सँग सम्बन्धित अन्य अध्ययन र अनुसन्धानहरुको बारेमा बढि भन्दा बढि अध्ययन गरि विषयवस्तु सम्बन्धि पुर्ण ज्ञानको भण्डार हासिल गर्नु पर्ने हुन्छ। यस प्रकारको अनुभव संकलन गर्नु लाईनैपुर्व साहित्यको पुनरावलोकन भनिन्छ भने म आफुले गर्न लागेको अध्ययनको लागि पनि आफ्नो अध्ययन सँग सम्बन्धित विभिन्न संघ, संस्थाहरुले अध्ययन गरेका पुर्व अध्ययनहरु र नेपाल सकार र केहि व्यक्तिहरुले अगि सारेका भनाईहरु एवं प्रकाशित गरेको लिखित दस्तावेजहरुलाई समेटेको छु ।

समग्रमा भन्नुपर्दा कुनै पनि अनुसन्धान कार्य निश्चित उद्देश्यमा आधारीत रहेर गरिन्छ। त्यसै अनुरूप म आफुले गरेको यस अनुसन्धान कार्यको उद्देश्य पनि प्रारम्भिक (प्रारम्भिक बालविकास) कक्षाको अनुभव पछि कक्षा एकमा भर्ना हुन आएका र प्रारम्भिक (प्रारम्भिक बालविकासको) कक्षाको अनुभव नभई सिधै कक्षा एकमा भर्ना हुन आएका बालबालिकाहरु विच कक्षा एक उर्तिण गरिसकेपछि भाषिक सीपको क्षमतामा, गणीतीय सीपको क्षमतामा र सामाजिक व्यवहारमा देखिएको फरक पत्ता लगाउन रहेको छ। यस अध्ययन कार्यलाई अगाडि बढाउने कार्यमा अध्ययन सँग सम्बन्धित अन्य व्यक्तिहरुले गरेका पुर्व अनुसन्धानहरुको अध्ययन गर्दा आफ्नो कार्यलाई अगाडि बढाउन सहयोग हुने खालका सकारात्मक विचारहरु प्रयाप्त मात्रामा पाईयो। जसले बालबालिकाहरुका क्षमताहरु पत्ता लगाउन कस्ता कस्ता प्रश्नहरु तयार गर्ने कस्ता उद्देश्यहरु निर्धारण गर्ने र केको आधारमा उद्देश्यहरु निर्धारण गर्ने र कसरी परिक्षण गर्ने जस्ता कार्यहरुमा पर्याप्त मात्रामा सहयोग पुराएको छ ।

माथिको चार्टमा प्रारम्भिक शिक्षा प्राप्त र अप्राप्त बालबालिकाहरूको तुलनात्मक अध्ययन गर्ने क्रममा भाषिक सीप विकास परिक्षण गरी तुलना गरिएको छ । सामाजिक व्यवहारहरूको अवलोकनद्वारा प्राप्त प्रगतिको तुलना गरिएको छ भने गणितीय क्षमता विकास सम्बन्धी परिक्षण गरी आयको उपलब्धिलाई पनि तुलनात्मक रूपमा व्याख्या गरि अध्ययनको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

परिच्छेद ३ अध्ययन विधि

अनुसन्धान कार्य एक जटिल कार्य भएको हुनाले यसकालागि निश्चित तरिकाहरु र मापदण्डहरु अपनाई त्यसैको सेरोफेरोमा रहेर कार्य सञ्चालन गर्नु पर्ने हुन्छ। अध्ययनलाई प्रभावकारी र सजीलैसँग सम्पन्न गर्नको लागि विषयबस्तुको प्रकृति अनुरूप उद्देश्य प्राप्त हुने गरी पुर्व विधारित विधिहरु तय गर्नु पर्ने हुन्छ । “प्रारम्भिक विद्यालय बाट आउने र सिधै कक्षा १ मा भर्ना हुन आउने विद्यार्थिहरुको तुलनात्मक अध्ययन” शिर्षकमा गरिएको यस अध्ययन कार्यमा निम्न अनुसारका साधान स्रोत र तवर तरिका तथा विधिको प्रयोग गरिएको छ ।

३.१ अनुसन्धानात्मक ढाँचा

कुनै पनि अनुसन्धान कार्यको लागि बृहत योजनाको आवश्यकता पर्दछ, त्यो नै अनुसन्धानात्मक ढाँचा हो। यस कार्यमा विषयको छनोट देखि लिएर तथ्याडक संकलन, विश्लेषण र प्रस्तुतिकरण सम्मको लागि कुन-कुन कार्य विधि अबलम्बन गर्ने हो सो को विस्तृत प्रक्रिया तथा योजना समेटेर अनुसन्धान कार्यको लागि मार्ग निर्देशन प्रदान गरिन्छ । कुनै पनि अनुसन्धान कार्य गर्नको लागि कुनै एउटै मात्र निश्चित विधि प्रक्रिया प्रयाप्त हुन्छ, भन्न सकिदैन। अनुसन्धाको प्रकृति अनुसार गुणात्मक वा परिमाणात्मक अथवा यी दुवै विधि अपनाउन पनि सकिन्छ । यस अनुसन्धानको लागि पनि गुणात्मक र परिमाणात्मक दुवै विधि प्रयोग गर्ने भएकोले गुणात्मक अनुसन्धान विधि लाई बढि मात्रामा र परिमाणात्मक अनुसन्धान विधिलाई कम मात्रामा अपनाईएको छ। यो अध्ययन मिश्रित अनुसन्धान ढाँचामा आधारित रहेर गरिएको छ ।

३.२. जनसंख्या तथा नमुना छनौट

यो अध्ययन सिन्धुपाल्चोक जिल्लाका ७९ गा.वि.स.हरु मध्य पिपलडाँडा र स्याउले गा.वि.स.अन्तर्गतका विद्यालयहरु मध्य दुई ओटा प्रारम्भिक कक्षा सञ्चालन भएका र दुई ओटा प्रारम्भिक कक्षा सञ्चालन नभएका विद्यालयलाई छनौट गरि प्रत्येक विद्यालयबाट पाँच-पाँच जना विद्यार्थिहरुलाई अध्ययन कार्यमा संलग्न गर्ने गरि छनोट कार्य अगाडि बढाएको छ । जसमा प्रारम्भिक कक्षा सञ्चालन भएका दुई ओटा विद्यालयहरु क्रमश श्री दक्षिण कालि नि.मा.वि र श्री सिद्धि कमला देवी मा.वि. लाई लिईएको छ, भने प्रारम्भिक कक्षा सञ्चालन नभएका दुई ओटा

विद्यालयहरु लिनु पर्नेमा स्याउले गा.वि.स अनर्तगतको एउटै मात्र विद्यालय श्री रक्त कालिका नि.मा.वि. लाई लिईएको छ र उक्त विद्यालयबाट १० जना विद्यार्थीहरुलाई छनोटमा समावेश गरिएको छ। किन भने प्रारम्भिक कक्षा सञ्चालन नभएका विद्यालयहरु कुनै छैनन् । त्यसैले एउटै विद्यालयबाट उद्देश्य पुरा गर्ने गरि १०जन विद्यार्थीहरुलाई छनोट गरेर अध्ययन कार्य अगाडि बढाईएको थियो। जसमा प्रारम्भिक कक्षा को अनुभव भएका र नभएका १०/१० जना गरि जम्मा २० जना विद्यार्थीहरु, तीनजना स्रोत शिक्षकहरु र तिनवटा विद्यालयहरुलाई यस अध्ययनको लागि उद्देश्य मुलक नमुना छनोट विधि बाट छनोट गरिएको थियो भने प्रत्येक विद्यालयबाट विद्यार्थी छनोट गर्दा निश्चित संख्यामा मात्र विद्यार्थी छनोट गर्नु पर्ने भएकोले चिन्ता पद्धति बाट नमुना छनोट गरिएको थियो ।

३.३. तथ्याङ्क संकलनका स्रोतहरु

यस अध्ययनका लागि अनुसन्धान कर्ता आफैले अध्ययन क्षेत्रमा गएर प्रशासन सँग अनुमति लिई विद्यालयमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरुको लागि भाषिक सीप विकास सँग सम्बन्धित प्रश्नावली गणीतिय सीप विकाससँग सम्बन्धित प्रश्नावली र सामाजिक व्यवहार सँग सम्बन्धित अवलोकन फरमहरु समेतको प्रयोग र परिक्षण गरि तथ्यांक संकलन गरीएको थियो भने केही छुटपुट भएका कुराहरु स्रोत शिक्षक सँग असंरचित अन्तर्वार्ता गरेर तथ्यांकको संकलन गरिएको थियो ।

३.४. तथ्यांक संकलनका साधनहरु

कुनै पनि अध्ययनका सुचना संकलन गर्ने कार्यका लागि निर्माण गरिएका साधन र अनुसन्धान कर्तामा भएको कलाले अनुसन्धान कार्यलाई एउटा निश्चित विन्दुमा पुचाउन मार्ग दर्शन गर्दछ। कुनै निश्चित समय र तोकिएको कार्य क्षेत्र भित्र अनुसन्धान कर्ताले अनुसन्धान गर्न चाहेको विषय वस्तुको वास्तविकता पत्ता लगाउन र उचित निशकर्षमा पुचाउनको लागि निर्माण गरिएको साधनहले महत्वपूर्ण भुमिका खेल्दछ, त्यसैले यस अध्ययनको लागि पनि आवश्यक सुचना तथा जानकारीहरु संकलन गर्ने उद्देश्यले निम्नलिखित साधनहरुको निर्माण गरि प्रयोग वा परिक्षण गरिएको थियो।

३.४.१ प्रश्न पत्र निर्माण

यस अध्ययनमा प्राथमिक तथ्याङ्क संकलनका साधनहरू मात्र प्रयोग भएका थिए। जस मध्य भाषिक सीप विकास सम्बन्धि र गणितिय सीप विकास सम्बन्धि प्रश्नावलीहरू र सामाजिक व्यवहार अवलोकन सरसफाईका कार्यक्रम र अतिरिक्त क्रियाकलापमा भाग लिनेहरूको व्यवहार अवलोकन, सम्बन्धि फारामहरू जस्ता प्राथमिक तथ्याङ्क संकलनको माध्यमलाई मात्र प्रयोग गरि तथ्याङ्कहरू संकलन गरिएको थियो। यस अध्ययन मिस्रित अनुसन्धानात्मक ढाचाको भएको हुनाले संकलित तथ्याङ्कहरूलाई आवश्यकता अनुसार उपयुक्त शिर्षकहरू दिएर विभिन्न तालिकामा राखि व्याख्या र विश्लेषण गरिएको थियो। यस अध्ययन कार्यमा कक्षा १ उर्तिण गरेका बालबालिकाहरूको भाषागत सीप विकासको क्षमता पत्तालगाउनको लागि प्रारम्भिक कक्षाको अनुभव भएका र नभएका बालबालिकाहरू बिच पनि भाषिक सीप विकासमा भिन्नता पत्ता लगाउनु पर्ने भएकोले भाषाका ४ ओटा सीपहरू मध्यय प्रत्येक सीप सँग आधारित रहेर कम्तिमा २ देखि बढिमा ५ ओटा सम्म प्रश्नहरू तयार गरिएको थियो ।

प्रत्येक क्षेत्रका प्रश्नहरूलाई प्रत्येक विद्यार्थीहरूमा प्रयोग गरिएको थियो । जस्मा सुनाई बोलाई पढाई र लेखाई सँग सम्बन्धि सबै खालका प्रश्नहरू तयार गरिएको थियो भने प्रश्नहरूलाई मौखिक र लिखित रूपमा सरल बाट जटिलको क्रमा राखीएको थियो। जुन प्रश्नहरूमा प्रत्येक विद्यार्थीहरूलाई अनिवार्य समावेश गराईएको थियो र उनीहरूको गराईको आधारमा नै नम्बर प्रदान गरिएको थियो भने प्रति प्रश्नलाई १ नम्बर प्रदान गरिएको थियो। प्रश्न पत्रमा ठिक, बेठीकको रेजा लगाउने विधि अवलम्बन गरिएको भएता पनि कुनै पश्नहरू भने व्यक्तिगत रूपमा पेपर, पेन्सिलको समेत प्रयोग गरिएको थियो। त्यस्तै गरि गणीतिय सीप विकासको लागि अध्ययनकर्ता आफैले मात्र प्रश्न निर्माण नगरि खतिवडा २०६३ ले गणीतिय सीप विकास परिक्षणमा प्रयोग गरेका प्रश्नहरूलाई केही मात्रामा परिमार्जन गरि प्रयोग गरिएको थियो ।

जसमा ४ ओटा प्रश्नहरू सोधीएको थिए भने सबै प्रश्नहरू मौखिक रूपमा जवाफ दिन सक्ने खालका थिए र प्रत्येक प्रश्न मिलाएको आधारमा नम्बर दिन सजिलो पारेर परिक्षणका प्रश्नावलीहरू तयार पारिएको थियो। प्रश्न पत्रको नमुना परिशिष्ट एक र तिनमा दिईएको छ ।

३.४.२. विद्यार्थी अवलोकन फारम

विद्यालयका कक्षा १ पास गरेर कक्षा २ मा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको सामाजिक व्यवहार अवलोकन गर्नको लागि उनीहरूको अनुशासनको स्थिति व्यक्तिगत सरसफाईको स्थिति, आफ्ना सामानहरूको जतनको स्थिति अतिरिक्त क्रियाकलापमा समावेस हुने स्थिति पत्ता लगाउन विभिन्न किसिमका अवलोकन फारामहरूको निर्माण गरिएको थियो । अवलोकन फारामहरूको नमुना परिशिष्ट दुईमा दिईएको छ ।

३.४.३. साधनको बैधता निर्धारण

निर्माण गरिएको अनुसन्धानका साधनहरू केही अनुसन्धान कर्ता आफैले निर्माण गरिएका थिए भने केहि अन्य परिक्षणमा प्रयोग भैसकेका साधनहरूलाई सुधार गरि तयार पारिएको थियो। जुन साधनहरूलाई परिक्षणमा प्रयोग गर्नु भन्दा पहिला नै, अनुसन्धानकर्ता , आन्तरिक सुपरिवेक्षक, सहपाठिहरू, स्रोत व्यक्तिहरू र विषय विशेषज्ञको संयुक्त प्रयासमा संशोधन र सुधार गर्न आवश्यक मात्रामा छलफल गरिएको थियो र सुधारीएको साधनलाई बैधता दिएको थियो भने वैधाता निर्धारण गरे पश्चात मात्र २०६९-०३-०५ देखि २०६९-३-१० सम्म परिक्षणमा प्रयोग गरिएको थियो ।

३.४.४ तथ्याङ्कको विश्लेषण र व्याख्या

कुनैपनि अध्ययन कार्यको लागि आवश्यक तथ्याङ्कको संकलन गरिसकेपछि तथ्याङ्कबाट प्राप्त डाटालाई तालिकिकरण गरि निश्चित नियम एवं परिधिभित्र रहेर विश्लेषणात्मक तरिकाले व्याख्या गर्ने वा प्रस्तुत गर्ने कार्यलाई तथ्याङ्कको विश्लेषण र व्याख्या भनिन्छ । यस अध्ययनमा पनि प्रश्न पत्र र अवलोकन फारमहरूको माध्यमबाट तथ्याङ्कहरूको संकलन गर्ने कार्य पुरा भैसकेको छ । भने संकलित तथ्याङ्कहरूलाई जाति, लिङ्ग र भाषाको आधारमा छुट्टाछुट्टै तालिका बनाई प्रारम्भिक शिक्षाको अवधारणामा के कस्तो भुमिका खेलेको छ भन्ने कुरा हेरीएको छ । त्यस्तै गरी सामाजिक व्यवहारहरूलाई पनि अनुशासनको क्षेत्र, सरसफाईको क्षेत्र, व्यक्तिगत सामानको जतन जस्ता छुट्टा-छुट्टै वर्गमा विभाजन गरि त्यस भित्र पर्ने शिर्षकहरूलाई क्रमबद्ध रूपमा राखि अवलोकन फारामको माध्यमबाट ३ दिन सम्म लगातार रूपमा अवलोकन गरि तीनै दिन पुर्ण रूपमा कक्षामा उपस्थित र अवलोकिक व्यवहारमा सहभागिताभएका बालबालिकाहरूको

मात्र औषत संख्या र औषत प्रतिशत गणना गरिएको छ । त्यस्तै गरि भाषिका सीप र गाणीतीय सीपको लागि प्रश्न पत्रको निर्माण गरि प्रत्येक शिर्षक भित्रका प्रश्नहरूलाई बराबर पुर्णाङ्क दिएर जस्तै भाषिक सीपहरूमा सबै सीपलाई ५/५ पुर्णाङ्क दिएर औषत अंक र औषत प्रतिशत निकालिएको छ भने गणीतीय सीपहरूलाई पनि छुट्टैछुट्टै प्रकृतिका शिर्षकहरूलाई ५/५ पुर्णाङ्क दिएर औषत अंक र औषत प्रतिशत प्रदान गरिएको छ। परिक्षण बाट प्राप्त उपलब्धिको औषत र अंक र औषत प्रतिशत समेत निकालि विश्लेषणात्मक रूपमा व्याख्या गरिएको छ ।

परिच्छेद चार तथ्याङ्कको विश्लेषण र व्याख्या

यो अनुसन्धान प्रारम्भिक बालविकास शिक्षा प्राप्त र अप्राप्त कक्षा एकका बालबालिकाहरूको भिन्नता पत्तालगाउन गरिएको थियो । यस अनुसन्धानको ढाँचा र विधि अनुसार खोजकर्ताले विद्यार्थीहरूको परिक्षण र व्यवहार अवलोकनका माध्यमबाट सुचना संकलन गरिएको थियो। सुचना संकलनका साधनहरूमा प्रश्न पत्र अवलोकन फारमहरूको प्रयोग गरिएको थियो । उल्लेखीत विधि तथा साधनहरूद्वारा परिक्षण गर्दा प्राप्त भएका जानकारीहरूको निम्न अनुसार वर्णन गरिएको छ ।

यस परिक्षणको सुरुमा प्रारम्भिक शिक्षाको अनुभव भएका र नभएका बालबालिकाहरूको उमेर, लिंग र जाति अनुसारको विवरणका साथै भाषागत सीप विकासको अवस्थामा पूर्व प्राथक शिक्षाले पारेको प्रभाव बारे तुलनात्मक रूपमा व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ । त्यसपछि प्रारम्भिक बालविकास शिक्षा प्राप्त र अप्राप्त कक्षा एकका बालबालिकाहरूको कक्षा १ उर्तिण भैसकेपछि देखिएका सामाजिक व्यवहारहरूको अवस्था बारे तुलनात्मक अध्ययन गरिएको छ । जसमा कक्षा कोठा भित्र वा विद्यालय भित्र देखाउने अनुशासनको अवस्था, आफ्ना सामानहरूको जतन, साथिहरूसँगको मेलमिलाप, सरसफाईको स्थिति र अतिरिक्त क्रियाकलापमा सहभागिता एवं सहयोगी व्यवहारहरू जस्ता पक्षहरूको तुलनात्मक रूपमा व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ । अन्तमा प्रारम्भिक शिक्षाको अनुभव भएका र साभै कक्षा एकमा भर्नाहुन आएका बालबालिकाहरूमा कक्षा एक उर्तिण भैसके पछि देखिएका गणीतिय सीप विकासको अवस्थामा प्रारम्भिक शिक्षाले पारेको प्रभावको तुलनात्मक अध्ययन गरिएको छ । गणीतिय क्षमता विकास सम्बन्धि सीपहरू मध्य संख्याको ज्ञान, ज्यामीतिको ज्ञान, जोड, घटाउ, गुणन र भागको ज्ञानका साथै दुरी र तौलको ज्ञान आदिको तुलनात्मक व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ भने तेस्रो भागमा प्रारम्भिक बालविकास शिक्षा प्राप्त र अप्राप्त कक्षा एकका बालबालिकाहरूको कक्षा १ उर्तिण गरिसकेपछि देखिएका सामाजिक व्यवहारहरूको अवस्था बारे तुलनात्मक अध्ययन गरिएको छ । जसमा कक्षा कोठा भित्र वा विद्यालय भित्र देखाउने अनुशासनको अवस्था, आफ्ना सामानहरूको जतन, साथिहरूसँगको मेलमिलाप, सरसफाईको स्थिति र अतिरिक्त क्रियाकलापमा सहभागिता एवम सहयोगी व्यवहारहरू जस्ता पक्षहरूको तुलनात्मक रूपमा व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ ।

४.१ नमुना छनौटमा परेका विद्यार्थीहरूको विवरण

कनै पनि अनुसन्धान कार्यलाई अगाडि बढाउनको लागि निश्चित स्थान, समय र संख्याको आवश्यकता पर्दछ । अन्यथा अध्ययन कार्यलाई कहाँ लगेर टूंगाउने भन्ने कुरामा अलमलमा पर्न सकिन्छ। त्यसैले यस अध्ययनका लागि आवश्यक विद्यार्थीहरूलाई नमुना छनोट गरि निश्चित गरिएको थियो । जहा अनुभवी १० जना र अनुभव विहिन १० जना गरि २० जना विद्यार्थीहरूलाई नमुनाको रूपमा छनोट गरिएको थियो भने नमुना छनोटमा परेका विद्यार्थीहरूको जाति, लिंग र उमेर अनुसारको छुट्टाछुट्टै विवरण तयार गरि जाति लिंग र उमेरले अध्ययनमा पारेको प्रभाव हर्ने प्रयास गरिएको थियो । उक्त विवरणलाई तलिकामा निम्न यस प्रकार प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. ४.१. - अध्ययनको छनौटमा परेका बालबालिकाहरूको उमेर अनुसारको विवरण

उमेर समुह	अनुभवी बालबालिकाहरूको संख्या	प्रतिशत	अनुभव नभएका बालबालिकाको संख्या	प्रतिशत
६	१	१०	३	३०
७	७	७०	७	७०
८	२	२०	-	-
९	-	-	-	-
जम्मा	१०	१००	१०	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन २०६९

माथिको तालिका नं ४.१ अनुसार प्रारम्भिक शिक्षाको अनुभव भएका बालबालिकाहरूको उमेर अनुसारको भिन्नता हेर्दा अनुभव भएकाहरूमा कम उमेरको संख्या १ जना मात्र पाईयो भने सामान्यताया ६ देखि ७ वर्षका उमेर हुनुपर्ने हो जस्मा ७ वर्षको बालकालिकाहरु ७ जना छन्। याहाँ उमेर बढि भएका (१ वर्ष बढी भएका) दुई जना बालबालिकाहरु पाईयो भने अनुभव नभएका बालबालिकाहरूमा कम उमेर समुहका ३ जना र बढी उमेर समुहका पाईएन समग्रमा भन्नु पर्दा उमेर अनुसारको तथ्याडक हेर्दा सानो उमेर समुहका बालकालिकाहरूको संख्या

अनुभव नभएका बालबालिकाहरुको समुहमा बढि पाईयो यस तालिका बाट के प्रष्ट हुन्छ भने आमा बुबाहरुले प्रारम्भिक शिक्षाको महत्व बुझन नसकेको अवस्थामा आफ्ना बालबालिकाहरुको साबिक उमेरभन्दा उमेर बढाएर भए पनि प्रारम्भिक कक्षामा भन्दा कक्षा १ मा नै बढि पढाई हुन्छ भन्ने गलत धारणले गर्दा बच्चाहरुले केही जानोस वा नजानोस कक्षा १मा भर्ना गरिदिनमा जोड दिने र आफ्ना बालबालिकाहरुलाई स्वतन्त्र रुपमा सिक्ने मौका बाट बञ्चित गराउने जस्ता व्यवहारहरु पाईयो ।

तालिका नं. ४.२ अध्ययनको छनोटमा परेका बालकालिकाहरुको लिंग अनुसारको विवरण

लिंग	अनुभव भएको बालबालिकाको संख्या	प्रतिशत	अनुभव नभएका बालबालिकाको संख्या	प्रतिशत
केटा	४	४०	५	५०
केटी	६	६०	५	५०
जम्मा	१०	१००	१०	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन २०६९

माथि उल्लेखित तालीका नं. ४.२ अनुसार प्रारम्भिक शिक्षाको अनुभव भएका र नभएका बालबालिकाहरुका लिंग अनुसारको तुलनात्मक भिन्नता हेर्दा अनुभव भएकाहरुमा केटीको संख्या बढि पाईयो भने अनुभव नभएकाहरुमा दुवै बाराबरी पाईयो समग्रमा भन्नु पदा लैङ्गिकताको कारणले उल्लेखनीय भिन्नता देखिएको पाईएन जसको कारण आज समाजमा छोरा र छोरी लाई समान शिक्षा हुनु पर्दछ भन्ने धारणाले व्यापकता पाएको छ भन्न सकिन्छ ।

तालिका नं. ४.३ अध्ययनको छनोटमा परेका बालकालिकाहरुको जाति अनुसारको विवरण

जाति	अनुभव बालबालिकाहरुको संख्या	प्रतिशत	अनुभव नभएका बालबालिकाको संख्या	प्रतिशत
अन्य	६	६०	३	३०
जनजाति	३	३०	५	५०
दलित	१	१०	२	२०
जम्मा	१०	१००	१०	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन २०६९

उल्लेखीत तालिका नं. ४.३ अनुसारको विवरणलाई हेर्दा प्रारम्भिक शिक्षाको अनुभव भएका र नभएका बालबालिकाहरूको जातिगत प्रभावमा अनुभव भएकाहरूमा सामान्य खालको बालबालिकाहरूको संख्या बढि (६० प्रतिशत) पाईयो भने जनजाति र दलित (क्रमश ३० र १० प्रतिशत) समावेश भएको पाईयो अनुभव नभएकाहरूमा अन्यजातिहरूको संख्या बढि (५० प्रतिशत) पाईयो भने सामान्य र दलितहरूको संख्या क्रमश ३० र २० प्रतिशत समावेश भएको पाईयो उल्लेखीत तथ्याडकलाई हेर्दा स्थान विशेषको कारणले गर्दा हुन सक्छ ब्राहमण र क्षेत्रिहरू भएको समुदायमा प्रारम्भिक शिक्षा प्रतिको धारण सकारात्मक रहेको र जनजातिहरूको (विशेष गरि तामाङ जातिहरूको) वस्तिमा प्रारम्भिक विद्यालय सञ्चालन गर्न पनि त्यति चासो नदेखाईएको पाईयो सिकाई क्षमतामा पनि सामान्यतया ब्राहमण, क्षेत्रि र दलित जातिको तुलनामा जनजातिहरूमा (विशेष गरेर तामाङ जातिहरूमा) कमि रहेको पाईयो जसको कारण मातृ भाषाको प्रभाव हुन सक्छ। जनजातिहरूमा बढि प्रतिशतमा शैक्षिक प्रगति न्युन पाईयो यद्यपि उनीहरूमा सबैको शैक्षिक स्तर कमजोर हुन्छ भन्ने चाहिँ होइन समग्रमा भन्नु पर्दा सामाजिक वातावरण, मातृ भाषाको प्रभाव र घर परिवारको चेतना स्तरको कारण जातिगत रूपले सिकाई प्रति नकारात्मक असर पारेको पाईयो ।

४.४ भाषिक सीप विकास

बालबालिकाहरूले सीप सिक्ने क्रममा सर्वप्रथम भाषाका सीपहरू मध्यको सुनाई सीपबाट सिकाई सुरु हुन्छ भने भाषा बोलिचालिको माध्यम पनि हो हुन त बालकालिकहरू जन्मने वित्तिकै पनि उनिहरूमा ठुलो सानो आवाज छुटयाउने र आवाजको कारणले डराउने र रुने जस्ता प्रतिक्रियाहरू देखाउछन् तर बालबालिकाहरूले सिकाईको रूपमा भाषालाई विषेश गरेर अरुले बोलेको कुरा सुनेर बुझ्ने र सङकेतमा भएपनि प्रतिक्रिया देखाउने बेला देखि मात्र भाषिक सीप सिकाई सुरु हुन्छ भन्न सकिन्छ । तर यस अध्ययनमा भने भाषिक सीपको विकासमा तुलनात्मक अध्ययन गर्नु पर्ने भएकोले बालबालिकाहरूले प्रष्ट रूपमा बोलिचालि गर्न सक्ने भएर प्रारम्भिक विद्यालयमा भर्ना हुने अवस्था अथवा ३ वर्ष माथि देखि ६ वर्ष सम्मको अवस्थामा सिकेका भाषिक सीपको अवस्थालाई लिईको छ । हुन त भाषिक सीपको विकास जीवन भरिको अध्ययन बाट पनि पुरा नहुन सक्छ तर कुन उमेरमा कम्तिमा कति क्षमता वृद्धि भएको हुनु पर्दछ र हुनु पर्ने क्षमतामा कति प्रतिशत प्राप्ति भयो अब कति प्रतिशत प्राप्ति हुन

बाकि छ भन्ने कुरा निश्चित सीपहरुको मापनबाट पत्ता लगाउन सकिन्छ। यस अध्ययनमा पनि कक्षा १ उर्क्तिण गरेका बालबालिकाहरुले प्राप्त गर्नु पर्ने प्रत्येक सीपलाई ५/५ पूर्णाङ्कको परिक्षण गरिबालबालिकाहरुको भाषिक सीप विकासको क्षमता पत्ता लगाउने प्रयास गरिएको छ भने परिक्षणबाट प्राप्त उपलब्धिको औषत अंक र औषत प्रतिशत निकालि विश्लेषणात्मक रुपमा व्याख्या गरिएको छ। जुन निम्न अनुसार तलिकाबाट व्याख्या गर्न सकिन्छ ।

तालिका नं. ४.४ भाषिक सीप विकास

क्र.सं.	भाषिक सीप	पूर्णाङ्क	अनुभवीहरुको प्राप्ताङ्क		अनुभव नभएकाको प्राप्ताङ्क	
			औ अं	औ प्र	औ अं	औ प्र
१	सुनाई	५	४	८०	३.५	६०
२	बालाई	५	४.५	९०	४	८०
३	पढाई	५	४.५	९०	३.५	७०
४	लेखाई	५	३	६०	२	४०
जम्मा		२०	१६	८०	१३	६५

(स्रोत : स्थलगत अध्ययन सर्वेक्षण २०६९)

(औ. अं = औषत अंक, औ. प्र = औषत प्रतिशत)

माथिको तालिका नं. ४.४ अनुसार प्रारम्भिक शिक्षा प्राप्त र अप्राप्त बालबालिकाहरुको उपलब्धिको विश्लेषण गर्दा अनुभवी बालबालिकाहरुले बोलाई र पढाईमा सबै भन्दा बढी ९०/९० प्रतिशत र लेखाईमा सबैभन्दा कम ६० प्रतिशत उपलब्धि हाँसिल गरेको पाइयो । अनुभव विहिनहरुले सबभन्दा बढी बोलाईमा ८० प्रतिशत र सबभन्दा कम लेखाईमा ४० प्रतिशत उपलब्धि हाँसिल गरेको पाइयो । भाषाका सबै सीपहरुको समग्र उपलब्धि हेर्दा अनुभवीहरुले ८० प्रतिशत र अनुभव विहिनहरुले ६५ प्रतिशत मात्र उपलब्धि हाँसिल गरेको पाइयो । तुलनात्मक रुपमा समग्र नतिजाको विश्लेषण गर्दा अनुभवी बालबालिकाहरुको उपलब्धि अनुभव विहिन बालबालिकाहरुको भन्दा १५ प्रतिशतले बढी रहेको पाइयो ।

४.५. सामाजिक व्यवहारमा देखिएको भिन्नता

मानिस सामाजिक प्राणी भएकोले उसले सानै अवस्था देखि सामाजिक व्यवहारको अवलम्बन गर्नु अति जरुरी हुन्छ। बालबालिकाहरु नै भोलीका सामाजिक रुपान्तरणका कर्णधारहरु हुन् र उनीहरुलाई सामाजिक व्यवहारको पालना गर्न सिकाउनु अति आवश्यक हुन्छ। जब सम्म बालबालिकाहरुमा सामाजिक व्यवहार लागु हुदैनन् तब सम्म त्यस्ता बालबालिकाहरु अध्ययनमा पनि स्थिर र सवल हुन सक्दैन। बालबालिकाहरुमा विद्यालय भित्र रहदा घर परिवारमा रहदा र समाजमा रहदा छुट्टाछुट्टै खालका सामाजिक व्यवहारहरु लागु हुन्छन् उनीहरुको सामाजिक व्यवहारहरु अनगिन्ति हुन्छन् तर त्यस्ता व्यवहारहरुको व्यापक अध्ययन गर्न सहज रुपमा सम्भव हुदैन त्यसैले यस अध्ययनमा प्रारम्भिक शिक्षाको अनुभव भएका र नभएका कक्षा १ उर्तिण गरेका बालबालिकाहरुको सामान्य रुपमा अवलोकन गर्न सकिनेखालका निम्न व्यवहारहरुको मात्र अध्ययन गरिएको छ ।

१. विद्यालय काक्षाकोठा भित्रको अनुशासन ।

२. व्यक्तिगत सरसफाई ।

३. अतिरिक्त क्रियाकलाप ।

४. आफ्ना सामानहरुको जतन ।

५. भाषामा सभ्यता ।

६. सहयोगको आदानप्रदान ।

माथि उल्लेखित व्यवहारहरुको छुट्टैछुट्टै व्याख्या एवम विश्लेषण निम्न अनुसार गरिएको छ।

४.५ बालबालिकाको अनुशासनमा देखिएको भिन्नता

हरेक व्यक्तिको व्यक्तित्व निर्माणमा अनुशासनले महत्वपूर्ण भुमिका खेलेको हुन्छ । बालबालिकाहरुमा निहित अनुशासनको कारणले गर्दा एउटै उमेर समुहका बालबालिकाहरुमा पनि फरक व्यवहारहरु प्रप्त गर्न सकिने हुनाले यहाँ फरक वातवरण पाएका एउटै उमेर समुहका बालबालिकाहरुमा देखिएको अनुशासनको भिन्नता पत्ता लगाउने प्रयास गरिएको छ । यस अध्ययनमा बालबालिकाहरुको अनुशासन सम्बन्धि फरक पत्ता लगाउने क्रममा

अनुशासनसंग सम्बन्धित ७ ओटा पक्षहरूको एउटा अवलोकन फारम तयार गरि ३ पटक सम्म लगातार अवलोकन गरेर तीनै पटक सम्म कक्षामा उपस्थित र अवलोकन कार्यमा सहभागि बालबालिकाहरूलाई मात्र यस अध्ययनको लागि गणना गरिएको छ, र उपस्थिति सहभागीहरूको औषत संख्या र औषत प्रतिशत निकालि विश्लेषणात्मक रूपमा व्याख्या गरिएको छ ।

तालिका नं.४. ५ बालबालिकाहरूको अनुशासनमा देखिएको भिन्नता

क्र. सं.	अनुसन्धानको क्षेत्र	अनुभवीहरूको		अनुभव विहिनहरूको	
		औषत संख्या	औषत प्रतिशत	औषत संख्या	औषत प्रतिशत
१.	शिक्षकलाई अभिवादन गर्ने ।	८	८०	६	६०
२.	प्रश्न सोधदा हात उठाउने ।	४	४०	३	३०
३.	कक्षा बाहिर जादा अनुमति लिने ।	४	४०	४	४०
४	पढाएको समयमा आपसमा नचल्ने ।	७	७०	५	५०
५.	घण्टी लाग्ने वित्तिकै कक्षामा उपस्थित हुने ।	९	९०	९	९०
६.	विद्यालयको पोसाकमा उपस्थित हुने ।	८	८०	७	७०
७.	आपसि सहयोगको आदान प्रदान गर्ने ।	८	८०	५	५०
जम्मा		६.८	६८	४०	५७

स्रोत : स्थलगत अध्ययन २०६९

माथिको तालिका नं. ४.५ लाई विश्लेषण गर्दा प्रारम्भिक शिक्षा प्राप्त र अप्राप्त बाल-बालिकाहरु मध्ये प्रारम्भिक शिक्षा प्राप्त बालबालिकाहरुमा घण्टी लाग्ने वित्तिकै कक्षामा उपस्थित हुनेको संख्या सबभन्दा उच्च (९० प्रतिशत) र शिक्षकलाई अभिवादन गर्ने, आपसी सहयोग गर्ने र विद्यालय पोशाकमा उपस्थित हुनेको संख्या ८०/८० प्रतिशत पाइयो भने प्रारम्भिक शिक्षा अप्राप्त बालबालिकाहरुमा पनि सबै भन्दा उच्च सहभागीता घण्टी लाग्ने वित्तिकै कक्षामा उपस्थित हुनेको (९० प्रतिशत) प्रगति रहेको पाइयो भने पोशाकमा उपस्थित हुनेको औषत प्रतिशत ७० र शिक्षकलाई अभिवादन गर्नेहरुको औषत प्रतिशत ६० मात्र रहेको पाइयो । अनुशासनको क्षेत्र अर्न्तगतको पक्षहरुमा विश्लेषण गर्दा अनुभवीहरुमा ६८ प्रतिशत र अनुभव विहिनहरुमा ५७ प्रतिशत प्रगति रहेको पाइयो भने समग्र प्रगति अनुभव विहिनहरुमा भन्दा अनुभवीहरुमा ११ पतिशतले बढी प्रगति पाइयो ।

४.६ व्यक्तिगत सामानहरुको जतन गर्ने बानिमा देखिएको भिन्नता

कुनैपनि व्यक्तिले जुनसुकै कुरा गर्भबाटनै सिकेर आएको हुँदा उसले आफु हुर्कको वातावरण बाट हरेक व्यवहारहरु सिकेर जीवनमा धारणागर्न सक्षम हुन्छ। बालबालिकाहरु काचो माटाका डल्लाहरु हुन् उनीहरुलाई जस्तो आकृति बनाउन खोज्यो त्यस्तै आकृति बनाउन सकिन्छ। त्यसैले उनीहरुलाई सानै देखि व्यक्तिगत सामानको जतन गर्ने बानि सिकाउन सकेमा आफ्नो सामानको जतन आफु स्वयंमले गर्छन् भने उनीहरुलाई यस विषयमा कसैले वास्ता गरेको छैन वा आफ्ना घर परिवारका अन्य व्यक्तिको पनि जथाभावि सामान छोडेर हिडने बानि छ भने उनीहरुले पनि त्यस्तै बानि सिक्छन्। यहाँ व्यक्तिगत सामानको जतन गर्ने सम्बन्धमा पुर्व-प्राथमिक शिक्षाको प्रभावको भिन्नता देखाईएको छ ।

तालिका नं. ४.६ व्यक्तिगत सामानहरूको जतन गर्ने बानिमा पुर्व- प्राथमिक शिक्षाको प्रभाव

क्र.म.	सामानको नाम	अनुभवीहरूको		अनुभवविहिनहरूको	
		औ सं	औ प्र	औ सं	औ प्र
१	भोलाको प्रयोग गर्ने ।	६	६०	६	६०
२	सबै किताबहरू ल्याउने ।	८	८०	६	६०
३	किताबमा गाताको प्रयोग ।	७	७०	५	५०
४	पुस्तकमा केरमेट नगरेको ।	४	४०	४	४०
५	पुस्तक नच्यातिएको ।	५	५०	४	४०
६	कक्षामा कापिकलम लिएर आउने ।	७	७०	५	५०
जम्मा		६.१	६१	५	५०

स्रोत स्थलगत अध्ययन सर्वेक्षण २०६९

(औ. अं = औ. सं, औ. प्र = औषत प्रतिशत)

माथिको तालिका नं. ४.६ लाई विश्लेषण गर्दा प्रारम्भिक शिक्षा प्राप्त र अप्राप्त बालबालिकाहरू मध्ये प्रारम्भिक शिक्षा प्राप्त बालबालिकाको सबभन्दा बढी प्रगति (८० प्रतिशत) विद्यालयमा सबै किताबहरू लिएर मात्र उपस्थित हुनेहरूमा पाइयो र किताबमा गाता राख्ने र कापिकलम लिएर मात्र विद्यालयमा आउनेहरूको संख्या (७० प्रतिशत) पाइयो भने सबभन्दा कम प्रगति (४० प्रतिशत) पुस्तकमा केरमेट नगर्नेहरूमा पाइयो । त्यस्तै गरी प्रारम्भिक शिक्षा अप्राप्त बालबालिकाहरूको सबभन्दा राम्रो प्रगति (६०/६० प्रतिशत) भोलाको प्रयोग गर्ने र सबै किताव लिएर मात्र विद्यालय आउने विषयमा पाइयो भने पुस्तकको केरमेट नगर्ने र पुस्तक नच्यात्नेहरूको संख्या सबभन्दा कम (४०/४० प्रतिशत) पाइयो । व्यक्तिगत सामानको जतन गर्ने बानी भित्र पर्ने सबै बुदाँहरूको समग्रमा अध्ययन गर्दा अनुभवीहरूको औषत प्रगति (६१ प्रतिशत) रहेको पाइयो भने अनुभव विहिनहरूको औषत प्रगति (५० प्रतिशत) रहेको पाइयो । प्रारम्भिक शिक्षा प्राप्त र अप्राप्त बालबालिकाहरूको प्रगतिको तुलना गर्दा अनुभवीहरूको प्रगति ११ प्रतिशतले बढी रहेको पाइयो ।

४.७ व्यक्तिगत सरसफाईमा पर्‍ईएको भिन्नता

व्यक्तिगत सरसफाई नै व्यक्तित्व विकासको परिचय भएकोले स्वस्थ शरीर राखी रोगबाट मुक्त हुनको लागि बालबालिकाहरुलाई सानै उमेर देखि व्यक्तिगत सरसफाईमा सक्रियता पुर्वक संलग्न गराउनु पर्दछ। बालबालिकाहरुमा सानै उमेरबाट नै सरसफाई सम्बन्धि बानि बसाल्न सकेमा ठुलो भए पछि पनि उनीहरुमा आफ्नो वरीपरीको वातावरण सफा राख्ने तर्फ सचेत हुन्छन् भने व्यक्तिगत र वातावरणीय सरसफाई राम्रो भएमा एक जनालाई मात्र फाईदा नपुगेर समाजलाई नै फाईदा पुग्दछ र मानिस निरोगी बन्छ । हरेक मानिसले स्वस्थ शरीर राख्न चाहन्छ। निरोगी शरीरनै हरेक कार्य गर्न सक्षम हुन्छ र कुनै पनि मानिसमा निरासता, अलिखपना र नकारात्मक सोच आदि उत्पन्न हुनाको कारण कुनै न कुनै रोगको सुरुवात हुनाको संकेत हो । बालबालिकाहरुमा पनि सरसफाईको प्रभाव हेर्न प्रारम्भिक शिक्षाको अनुभव भएका र नभएका बालबालिकाहरुका लगातार ३/३ दिन सम्मको व्यक्तिगत सरसफाईको अवस्था अवलोकन गरी तीनै दिन सरसफाई रहेका बालबालिकाहरुलाई मात्र गणना गरेर उक्त बालबालिकाहरुको औषत संख्या र औषत प्रतिशत निकालि विश्लेषणत्मक रूपमा व्याख्या गरिएको छ ।

तालिका नं.४.७ व्यक्तिगत सरसफाईमा पाईएको भिन्नता

क्र.सं	व्यक्तिगत सरसफाई सम्बन्धि विवरण	अनुभवी बालबालिकाहरुको प्राप्ताङ्कको औषत प्रतिशत		अनुभव विहिनको प्राप्ताङ्कको औषत प्रतिशत	
		औ सं	औ प्रा	औ सं	औ प्रा
१	कपडाको सरसफाई	७	७०	८	८०
२	केश कोराई	८	८०	६	६०
३	नङको सरसफाई	९	९०	४	४०
४	शरीर र हात, गोडाको सफाई	७	७०	५	५०
५	अनुहार र दाँतको सरसफाई	८	८०	५	५०
जम्मा		७.८	७८	५.६	५६

(स्रोत: स्थलगत अध्ययन सर्वेक्षण २०६९)

(औ. सं= औषत संख्या, औ. प्र = औषत प्रतिशत)

माथिको तालिक नं. ४.७ लाई विश्लेषण गर्दा प्रारम्भिक शिक्षा प्राप्त र अप्राप्त बालबालिकाहरू मध्ये प्रारम्भिक शिक्षा प्राप्त बालबालिकाहरूमा सबैभन्दा राम्रो प्रभाव (९० प्रतिशत) नङ्को सरसफाईमा देखियो भने प्रारम्भिक शिक्षा अप्राप्त बालबालिकाहरूमा न्यून प्रभाव (४० प्रतिशत) मात्र नङ्को सरसफाई रहेको देखियो त्यसपछि अनुहार र दातको सरसफाइमा अनुविहार ८० प्रतिशतमा सरसफाई देखियो भने अनुभव विहिनहरूमा ५० प्रतिशत मात्र सरसफाई रहेको पाइयो । त्यस्तै केश कोराईमा पनि अनुभवहरूमा ८० प्रतिशत र अनुभव विहिनहरूमा ६० प्रतिशत मात्र सक्षम रहेको पाइयो । समग्रमा हेर्दा अनुभवहरूको प्रगति ७८ प्रतिशत र अनुभव विहिनहरूको ५६ प्रतिशत पाइयो भने तुलनात्मक रूपमा अनुभवहरूमा २२ प्रतिशतले बढि प्रगति पाइयो ।

४.८. प्रारम्भिक शिक्षाले बालबालिकाहरूको अतिरिक्त क्रियाकलापमा सहभागिता हुने क्रममा पारेको प्रभाव

शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप भन्नाले विद्यार्थीहरूले विद्यालय भित्र वा बाहिर सिकाई अनुभव प्राप्त गर्नको लागि गरिने सम्पूर्ण क्रियाकलापलाई जनाउँछ । शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप लाई सक्रिय रूपमा सफल बनाउनको लागि शिक्षण विधि, शैक्षिक सामग्री, शिक्षकको शिक्षण कला लगाएत अतिरिक्त क्रियाकलापलाई महत्वपूर्ण मानिन्छ। यस कुरालाई मध्य नजर गरी प्रारम्भिक शिक्षाले बालबालिकाहरूको अतिरिक्त क्रियाकलापमा पारेको प्रभाव पत्ता लगाउनको लागि प्रारम्भिक शिक्षाको अनुभव भएका र नभएका बालबालिकाहरूमा अतिरिक्त क्रियाकलापमा सहभागिताको तुलनात्मक अध्ययन गरिएको छ। अतिरिक्त क्रियाकलापको सम्बन्धमा शिक्षाको नियमावलीको परिच्छेद १४ मा अतिरिक्त क्रियाकलाप सम्बन्धी कुरा उल्लेख गरीएको पाइन्छ । उक्त परिच्छेदको ७६ औं धारामा अतिरिक्त क्रियाकलाप संचालन गर्नु पर्ने भन्ने कुरा उल्लेख गरीएको छ। यस धाराको उपधारा (१) मा विद्यालयले विद्यार्थीहरूको सिर्जनात्मक प्रतिभाको विकास गर्नको लागि विद्यालयमा अतिरिक्त क्रियाकलाप अनिवार्य रूपमा गर्नु पर्ने कुरा उल्लेख गरेको छ। त्यस्तै गरी उपधारा ४ को दफा (१) बमोजीम अतिरिक्त क्रियाकलाप सञ्चालनको सम्बन्धमा विद्यालयले देहाय बमोजीम प्रतियोगिता विद्यार्थीहरूलाई भाग लिन लगाउन पर्ने छ भनी विभिन्न वृंदाहरू उल्लेख गरिएका छन्। ती बुदाँहरू मध्य बालबालिकाहरूको नाचमा सहभागिता, चित्र बनाउने र रंगाउने, खेलकुदमा सहभागीता र बालगीतमा सहभागीता जस्ता कुराहरू यस

अध्ययनमा पनि समेटिएको छ भने बालबालिकाहरुको सिकाईको माध्य नै अतिरिक्त क्रियाकलाप अन्तर्गतका खेल र संगीत हुन् भनी उल्लेख गर्न सकिन्छ। यस्ता अतिरिक्त क्रियाकलापहरुले बालबालिकाहरुलाई धेरै कुराहरु सिक्न मद्दत पुऱ्याउनुको साथै बालबालिकाहरुको सर्वाङ्गीण विकासको लागि अतिरिक्त क्रियाकलापहरुमा प्रारम्भिक शिक्षाको अनुभव भएका र नभएका बालबालिकाहरुको लगातार ३ दिन सम्मको कक्षा अवलोकनबाट प्राप्त उपस्थिति र सहभागिता हेरि तीनै दिन उपस्थित र सहभागि हुने बालबालिकालाई मात्र गाणना गरेर औषत संख्या र औषत प्रतिशत निकालि विश्लेषणात्मक रुपमा व्याख्या गरिएको छ ।

तालिका नं. ४.८ बालबालिकाहरुको अतिरिक्त क्रियाकलापमा पाईएको भिन्नता

क्र.सं	अतिरिक्त क्रियाकलापको विवरण	अनुभवीहरुको		अनुभव विहिनहरुको	
		औ सं	औ प्र	औ सं	औ प्र
१	नाचमा सहभागीता	६	६०	५	५०
२	बालगीतमा सहभागीता	९	९०	५	५०
३	चित्र बनाउने र रंगाउने	५	५०	४	४०
४	खेलकुदमा सहभागीता	८	८०	४	४०
		७	७०	४.५	४५

स्रोत: स्थलगत अध्ययन/सर्वेक्षण २०६९

(औ. सं = औषत संख्या, औ. प्र = औषत प्रतिशत)

अतिरिक्त क्रियाकलापमा देखिएको भिन्नता माथिको उल्लेखित तालिका नं. ८ लाई विश्लेषण गर्दा प्रारम्भिक शिक्षा प्राप्त र अप्राप्त बालबालिकाहरु मध्ये पूर्व-प्राथमिक शिक्षा प्राप्त बालबालिकाहरुको उच्चतम प्राप्त (९० प्रतिशत) बालगीतमा त्यसपछि खेलकुदमा ८० प्रतिशत र सबभन्दा कम प्रगति (५० प्रतिशत) चित्र बनाउने र रंग्याउनेमा पाईयो भने प्रारम्भिक शिक्षा अप्राप्तहरुमा सबभन्दा बढी प्रगति (५०/५० प्रतिशत) नाचगान र बालगीतमा सहभागीताको पाइयो भने कम प्रगति (४० प्रतिशत) चित्र कला र खेलकुदमा पाईयो दुवै खालका

विद्यार्थीहरूको समग्र पक्षको प्रगति हेर्दा अनुभविको ७० प्रतिशत र अनुभव विहिनको ४५ प्रतिशत प्रगति पाईयो दुई खालका विद्यार्थीहरूको समग्र प्रगतिको तुलना गर्दा अनुभविकहरूमा अनुभव विहिनहरूको भन्दा २५ प्रतिशतले बढी प्रगति पाईयो ।

४.९ गणीतीय सीप विकासको विवरण

बालबालिकाहरूमा गणीतीय सीप सँग सम्बन्धित क्षमताको विकास गराउनको लागि उनीहरूमा गणीतीय धारण सँग सम्बन्धित कुराहरूको ज्ञान हुनु पर्दछ जस्तै संख्याको धारणाको विकास गराउनको लागि कुन संख्या सानो, कुन संख्या ठुलो वा कुन संख्या बढि र घटी भन्ने ज्ञान हुनुपर्दछ। अंकको ज्ञान दिनको लागि बालबालिकाहरूमा वास्तवीक वस्तु तथा मोडेलहरू दिनुपर्दछ । त्यस्तै गरी ज्यामीतीय धारणको ज्ञान दिनको लागि आकारहरूको ज्ञान दिनु पर्दछ जस्तै चारपाटे, तिनकुने, गोलो, लाम्चो आदिको धारण सिकाउन पर्दछ वा वस्तुको आकार देखाएर नाम बताउन सक्ने ज्ञान हासिल गराउन पर्दछ । दुरीको ज्ञान दिनको लागि विद्यालयबाट टाढा र नजिकको दुरीमा रहेका स्थानलाई देखाएर सोध्ने र कुन बढि दुरीमा छ भनी विद्यार्थीलाई ज्ञान दिन सकिन्छ भने आफ्नै घरमा प्रयोग गरिने सामानहरू कुन बढि गरौ छ र कुन हलुका छ भनी तौलको ज्ञान दिन सकिन्छ, त्यस्तै गरेर गणीतका चार साधारण क्रियाहरूको ज्ञान दिन कुनै सामान मिसाउने भिक्ने र कतिपटक मिसाईयो र कतिपटक भिक्कियो जस्ता क्रियाकलापहरू गराएर अभ्यास गराउन सकिन्छ । यसरी गणीतीय सीप विकास गराउनको लागि छुट्टा छुट्टा अभ्यासहरू गराउनु पर्ने हुन्छ। जब सम्म बालबालिकाहरूमा गणीतीय क्षमताको विकास हुदैन तब सम्म उनीहरूमा सामान्य व्यवहारीक हिसाब किताब गर्न समेत असजीलो पर्दछ । त्यस कारण बालबालिकाहरूमा सामान्य व्यवहारीक हिसाब सम्बन्धि ज्ञान दिनको लागि गणीतका चार साधारण क्रियाहरूको ज्ञान दिनुको साथै अन्य गणीतीय सीप विकासको ज्ञान दिन अति आवश्यक पर्दछ ।

४.९ संख्याको धारण, अंकको ज्ञान र ज्यामितीय ज्ञानमा प्रारम्भिक शिक्षाको प्रभाव

जग बलियो भएमा घर बलियो हुन्छ भने भैं सुरुका वर्षहरूमा सिकने सिकाई वा गणितका आधारभुत सिकाईहरूमा पर्ने संख्याको धारणा अंकको ज्ञान र ज्यामितिय ज्ञानमा प्रारम्भिक शिक्षाको प्रभाव ले सिकाईमा देखिएको भिन्नतालाई हेर्न प्रत्यक बुदालाई ५/५ पुर्णाङ्कको

परिक्षण लिई आएको उपलब्धिको औष अंक र औषत प्रतिशत निकालिएको छ भने उक्त औषत अंक र औषत प्रतिशतलाई विश्लेषणात्मक रूपले व्याख्या गरिएको छ ।

तालिका नं. ४.९ संख्याको धारणा, अंकको ज्ञान र ज्यामितीय ज्ञानमा प्रारम्भिक शिक्षाको प्रभाव

क्र.सं	विवरण	पुर्णाङ्क	अनुभवीहरुको		अनुभव विहिनहरुको	
			औ प्रा	औ प्र	औ प्रा	औ प्र
१	अंकको ज्ञान	५	४	८०	३	६०
२	संख्याको धारणा	५	२	४०	१	२०
३	ज्यामितीय ज्ञान	५	३	६०	२	४०
जम्मा		१५	९	६०	६	४०

(स्रोत: स्थलगत अध्ययन/सर्वेक्षण २०६९)

(औ. प्रा = औषत प्राप्ताङ्क, औ. प्र = औषत प्रतिशत)

माथिको तालिकालाई विश्लेषण गर्दा पूर्व-प्रथमिक शिक्षा प्राप्त र अप्राप्त बालबालिकाहरु मध्ये प्राप्तहरुमा सबभन्दा राम्रो उपलब्धि (८० प्रतिशत) अंकको ज्ञान प्राप्त गर्नेमा पाइयो । सबभन्दा कम उपलब्धि (४० प्रतिशत) संख्याको धारणामा पाइयो त्यस्तै गर्दा पूर्व-प्राथमिक शिक्षा अप्राप्त बालबालिकाहरुमा सबभन्दा बढी उपलब्धि (६० प्रतिशत) अंकको ज्ञानमा पाइयो भने सबभन्दा कम उपलब्धि (२० प्रतिशत) संख्याको धारणामा पाइयो र ज्यामितीय ज्ञानमा पनि अनुभवीहरुमा २० प्रतिशतले बढी उपलब्धि पाइयो । समग्र उपलब्धिलाई तुलना गर्दा अनुभवीहरुमा ६० प्रतिशत र अनुभव विहिनहरुमा ४० प्रतिशत उपलब्धि पाइयो दुवै खालका विद्यार्थीहरु बीचको उपलब्धि तुलना गर्दा अनुभवीहरुमा २० प्रतिशतले बढी उपलब्धि पाइयो ।

४.१० गणीतका साधारण क्रियाकलापहरुमा प्रारम्भिक शिक्षाको प्रभाव

गणित सम्बन्धि साधारण धारण बसिसकेका बालबालिकाहरुले गर्न सक्ने गणितिय सीपहरु मध्येका क्रियाकलापहरु जस्तै जोड, घटाउ, गुणाण र भागनै गणीतका साधारण क्रियाकलापहरु हुन्। त्यस्ता क्रियाकलाहरु सम्बन्धि ज्ञान हासिल गर्ने क्रममा प्रारम्भिक शिक्षा पएका र नपाएका

बालबालिकाहरु विचको भिन्नता पत्ता लगाउनको लागि जोड, घटाउ, गुणाण र भाग सँग सम्बन्धि प्रत्येकको ५/५ पुर्णाङ्क बराबरको परिक्षण गरि प्राप्त भएको उपलब्धि को औषत अंक र औषत प्रतिशत निकालेर विश्लेषणात्मक रूपमा व्याख्या गरिएको कुरायस तलिका बाट प्रस्ट पर्न खोजिएको छ ।

तालिका नं. ४.१० गणीतका साधारण क्रियाबाट देखिएको भिन्नता

क्र.सं	विवरण	पुर्णाङ्क	अनुभवीहरुको		अनुभवविहिनहरुको	
			औ प्रा	औ प्र	औ प्रा	औ प्र
१	जोड	५	५	१००	५	१००
२	घटाउ	५	४	८०	३	६०
३	गुणन	५	३	६०	२	४०
	भाग	५	३	६०	१	२०
जम्मा		२०	१५	७५	१२	६०

(स्रोत: स्थलगत अध्ययन/सर्वेक्षण २०६९)

(औ. प्रा = औषत प्राप्ताङ्क, औ. प्र = औषत प्रतिशत)

माथि उल्लेखित तालिका नं. ४.१० लाई विश्लेषण गर्दा प्रारम्भिक शिक्षा प्राप्त र अप्राप्त बालबालिकाहरुको उपलब्धि हेर्दा जोडमा दुवैको १००/१०० प्रतिशत नै उपलब्धि पाईयो भने घटाउमा अनुभविहरुको ८० प्रतिशत र अनुभव विहिनहरुको ६० प्रतिशत मात्र उपलब्धि पाईयो । त्यस्तै गर्दा गुणानमा अनुभविहरुको ६० प्रतिशत र अनुभव विहिनहरुको ४० प्रतिशत उपलब्धि पाईयो भने भागमा अनुभविहरुको भन्दा अनुभव विहिनहरुको ४० प्रतिशतले बढी उपलब्धि पाईयो समग्रमा चारै पक्षको उपलब्धि हेर्दा अनुभविहरुमा अनुभव विहिनहरुको भन्दा १५ प्रतिशतले बढी उपलब्धि पाईयो ।

४.११. दुरी र तौलको धरणामा प्रारम्भिक शिक्षाको प्रभाव

जब सम्म बालबालिकाहरुमा लामो, छोटो, ठुलो सानो, गरौ र हलुक आदि कुराको ज्ञान हुदैन तब सम्म उनीहरुलाई तौल र दुरीको ज्ञान दिन सकिदैन याहाँ प्रारम्भिक शिक्षाको अनुभव भएका र नभएका बालकालिकाहरुलाई तौल र दुरी सम्बन्धि ५/५ पुर्णाङ्कको परिक्षण गरि आएको उपलब्धिलाई औषत अंक र औषत प्रतिशतमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. ४.११ दुरी र तौलको धरणामा प्रारम्भिक शिक्षाको प्रभाव

क्र.सं	विवरण	पुर्णाङ्क	अनुभवीहरुको		अनुभवविहिनहरुको	
			औ प्रा	औ प्र	औ प्रा	औ प्र
१	दुरी	५	३	६०	२	४०
२	तौल	५	३	६०	१	२०
जम्मा		१०	६	६०	३	३०

(स्रोत: स्थलगत अध्ययन/सर्वेक्षण २०६९)

(औ. प्रा = औषत प्राप्ताङ्क, औ. प्र = औषत प्रतिशत)

माथिको तालिका नं ४.११ लाई विश्लेषण गर्दा पूर्व-प्राथमिक शिक्षा प्राप्त र अप्राप्त बालबालिकाहरु मध्ये पूर्व- प्राथमिक शिक्षा प्राप्त बालबालिकाहरुले दुरीको ज्ञान र तौल दुवैमा ६०/६० प्रतिशत उपलब्धि हासिल गरेको पाइयो भने पूर्व-प्राथमिक शिक्षा अप्राप्त बाल-बालिकाहरुले दुरीको ज्ञानमा ४० प्रतिशत प्राप्ति हासिल गरेको पाइयो । समग्र उपलब्धि हेर्दा अनुभविहरुले ६० प्रतिशत र अनुभव विहिनहरुले २० प्रतिशत मात्र उपलब्धि हासिल गरेको पाइयो । अनुभविहरु र अनुभव विहिनहरुको उपलब्धिको तुलनात्मक अध्ययन गर्दा अनुभव विहिनहरुले भन्दा अनुभविहरुले (३० प्रतिशत) डबल उपलब्धि हासिल गरेको पाइयो ।

परिच्छेद-पाँच
प्राप्ति, निष्कर्ष र सुभावहरु

५. १. प्राप्ति

यो अध्ययनमा प्रारम्भिक शिक्षाको अनुभव भएका र सोभै कक्षा १ भर्ना हुन आएका बालबालिकाहरुले कक्षा १ पुरा गरिसकेपछिको अवस्थामा देखिएको प्रगतिको तुलनात्मक अध्ययन गरिएको छ । जसमा प्रारम्भिक शिक्षाको अनुभव भएका र नभएका दुवै खालका सार्वजनिक प्राथमिक विद्यालयका कक्षा १ पुरा गरेका विद्यार्थीहरुलाई उद्देश्यात्मक नमुना छनोट गरी अध्ययन कार्य अगाडी बढाईएको थियो भने अध्ययन कार्य स्थलगत अवस्था अध्ययन विधिबाट दुवैथरी विद्यालयका कक्षा १ उत्तीर्ण गरेका सम्पूर्ण बालबालिकाहरुलाई समेटेर गरिएको यस अध्ययनमा उनीहरुको सामाजिक व्यवहार अतिरिक्त क्रियाकलापमा सहभागीता र अनुशासनको अवस्था सम्बन्धि परिक्षण गर्न अवलोकन फारम र बालबालिकाहरुको भाषिक क्षमताको विकास र गणीतीय क्षमताको विकास सम्बन्धि सीपहरुको परिक्षण गर्न प्रश्न पत्र जस्ता अनुसन्धानका साधनहरुको प्रयोग गरेर सुचनाहरु संकलन गरिएको थियो ।

प्रारम्भिक शिक्षाको अनुभव भएका र नभएका बालबालिकाहरुको तुलनात्मक अध्ययन गर्ने क्रममा सर्व प्रथम उमेर लिंग र जाति अनुसारको विवरण पत्ता लगाई उमेर, लिंग र जातिको कारणले अध्ययनमा पारेको प्रभाव पत्ता लगाउने प्रयास गरिएको थियो भने जातिगत कारणले तामाङ जातिका बालबालिकाहरुलाई अभै सम्म पनि प्रारम्भिक शिक्षाको अवसर प्रदान नगरिएको तथ्य पत्ता लगाईयो तर उमेर र लिंगको कारणले भने अध्ययनमा त्यति ठुलो प्रभाव पारेको पाईयन र यसरी स्थलगत अध्ययन, अवलोकनका आधारमा प्राप्त तथ्यहरुका आधारमा निम्नलिखित प्राप्तिहरु प्रस्तुत गरिएको छ ।

- प्रारम्भिक शिक्षाको अनुभव भएका र नभएका बालबालिकाहरुको उमेर लिंग र जाति अनुसारको विवरण हेर्दा जातिगत कारणले गर्दा पनि तामाङ जातिका बालबालिकाहरुलाई प्रारम्भिक शिक्षाको अवसर अभै पनि प्रदान नगरिएको पाईयो भने अन्य जातिमा भने जातिगत कारणले उल्लेखनीय असर पारेको पाईएन ।

- पुर्व-प्राथमिक शिक्षाको अध्ययन गरेका र नगरेका बालबालिकाहरुको भाषिक सीप विकासको समग्र उपलब्धि हेर्दा अध्ययन गरेकाहरुमा ८० प्रतिशत र अध्ययन नगरेकाहरुमा ६५ प्रतिशत मात्र उपलब्धि देखियो ।
- भाषिक सीप विकासका पक्षहरुमध्ये प्रारम्भिक शिक्षाको अनुभव भएका बालबालिकाहरुमा सबैभन्दा बढि प्रभाव (९० प्रतिशत) पढाईमा परेको पाईयो भने सबै भन्दा कम प्रभाव (६० प्रतिशत) लेखाईमा पाईयो। त्यस्तै गरि अनुभव विहिनहरुमा भने यि पक्षहरुमध्ये पढाई सीपमा (७० प्रतिशत) लेखाईमा (४० प्रतिशत) मात्र प्राप्ति पाईयो ।
- प्रारम्भिक शिक्षाको अनुभव भएका बालबालिकाहरुमा भाषिक क्षमताको प्रभाव हेर्दा भाषाका ४ सीपहरु मध्ये तेस्रो सीप पढाईमा प्रारम्भिक शिक्षाले उच्च प्रभाव (९० प्रतिशत) प्रभाव पारेको पाईयो। अनुभव नभएकाहरुसँग तुलनात्मक रुपमा हेर्दा लेखाईमा २० प्रतिशतले बढि र पढाइमा २० प्रतिशतले बढि उपलब्धि हासिल गरेको पाईयो।
- प्रारम्भिक शिक्षाको अध्ययन गरेका र नगरेका बालबालिकाहरुमा विद्यालय भित्र अनुशासन पालना गर्ने सम्बन्धि ७ ओटा क्रियाकलापहरुमा अवलोकन गर्दा ५ ओटा क्रियाकलापमा अनुभवि बालबालिकाहरुको अनुशासनमा सहभागिता संख्या ७५ प्रतिशत भन्दा माथि देखियो भने बाँकि दुईओटा प्रश्न सोध्दा हात उठाउने र कक्षा बाहिर जादा अनुमति लिने जस्ता व्यवहारमा भने ४५ प्रतिशत भन्दा कम सहभागीता देखियो तर अनुभव विहिन बालबालिकाहरुको सहभागिता भने घण्टी लाग्ने बित्तिकै भित्र जाने र विद्यालयको पोषाकमा उपस्थित हुने जस्ता दुई ओटा व्यवहारमा मात्र ८० प्रतिशत भन्दा बढि सहभागिता देखियो भने अन्यमा सालाखाला ५५ प्रतिशत भन्दा कम सभागिता देखियो।
- पुर्व-प्राथमिक शिक्षा पाएका बालबालिकाहरुमा विद्यालय भित्र पालना गर्नुपर्ने अनुशासित व्यवहारहरुको अवलोकन गर्दा समग्रमा ८० प्रतिशत भन्दा बढि उपलब्धि भएको पाईयो। अनुभव विहिनहरुमा ५७ प्रतिशत मात्र उपलब्धि पाईयो।

- प्रारम्भिक शिक्षा पाएका बालबालिकाहरूमा आफ्नो व्यक्तिगत सामानको जतन गर्नुको साथै समाजमा आफुले सकेको सहयोग पुऱ्याउने जस्ता पक्षहरूमा ६१ प्रतिशत प्रगति देखियो भने अनुभव विहिनहरूमा ५० प्रतिशत मात्र उपलब्धि पाईयो ।
- प्रारम्भिक शिक्षाको अनुभव भएका बालबालिकाहरूको सरसफाई समबन्धि अवस्थाको अध्ययन गर्दा सबै भन्दा बढि (९० प्रतिशत) प्रभाव नडको सफाईमा पाईयो भने कम प्रभाव (७० प्रतिशत) शरिर र हात गोडाको सफाईमा पाईयो। त्यस्तै गरि अनुभव विहिनमा सबै भन्दा बढि उपलब्धि (८० प्रतिशत) कपडाको सरसफाईमा पाईयो र सबै भन्दा कम उपलब्धि (४० प्रतिशत) नडको सफाईमा पाईयो ।
- प्रारम्भिक शिक्षा प्राप्त गरेका बालबालिकाहरूको अतिरिक्त क्रियाकलापको अध्ययन गर्दा भन्द बढि प्रभाव (९० प्रतिशत) बालगितमा सहभागिता पाईयो भने खेलकुदमा सहभागिता पनि उच्च (८५ प्रतिशत) रहेको पाईयो र नाच्ने र चित्र बनाउनेमा मध्यम खालको अवस्था पाईयो तर अनुभव विहिनहरूमा भने गित र नाचमा ५० प्रतिशत सहभागिता पाईयो भने खेलकुद र चित्र बनाउनेमा ४० प्रतिशत भन्दा पनि कम उपलब्धि पाईयो ।
- प्रारम्भिक शिक्षाको प्रभाव कपडाको सरसफाईमा अनुभव भएका र नभएकाहरूमा सोचाई भन्दा विपरित पाईयो जसमा अनुभव नभएका बालबालिकाहरूमा अनुभव भएकाहरूमा भन्दा १० प्रतिशतले बढि सरसफाई रहेको पाईयो र अनुभवविहहरूमा चाँहि १३ प्रतिशतले कम उपलब्धि पाईयो जसको कारण अनुभवविहहरू बढि खेल खेल्ने हुनाले यास्तो भएको हुन सक्छ ।
- प्रारम्भिक शिक्षाको अनुभव भएका बालबालिकाहरूमा गाणीतीय क्षमताको विकास अन्तर्गतका अंकको ज्ञान संख्याको धारणा र ज्यामीतीय ज्ञान समबन्धि पक्षहरूमा क्रमश ८०, ४० र ६० प्रतिशत उपलब्धि प्राप्त भएको पाईयो तर अनुभव विहिनहरूमा यी पक्षहरूमा क्रमश ६०, २० र ४० प्रतिशत उपलब्धि पाईयो समग्रमा अनुभवविहहरूमा ६० प्रतिशत र अनुभव विहिनहरूमा ४० प्रतिशत उपलब्धि पाईयो ।

- प्रारम्भिक विद्यालयमा अध्ययन गरेर आएका बालबालिकाहरूमा गणीतय साधारण क्रियाहरू सम्बन्धि समग्र उपलब्धि हेर्दा ७५ प्रतिशत भन्दा बढि रहेको पाईयो भने भागमा अनुभव भएकामा ६० प्रतिशत र अनुभव विहनहरूमा २० प्रतिशत मात्र उपलब्धि पाईयो।
- प्रारम्भिक शिक्षाको अनुभव भएका बालबालिकाहरूमा तौल र दुरी सम्बन्धि ज्ञानको अवस्था अध्ययन गर्दा अनुभवीहरूमा ६० प्रतिशत र अनुभवविहनहरूमा ३० प्रतिशत मात्र उपलब्धि पाइयो ।
- सामान्यतया अंकको ज्ञान सुनाई सीपको विकास तौल र दुरी सम्बन्धि ज्ञान जोड घटाउ र कपडाको सरसफाई जस्ता विषयमा प्रारम्भिक शिक्षाको अनुभवले कुनै उल्लेखनीय प्रभाव पार्न नसकेको पाईयो ।
- अध्ययनमा समावेश भएका पक्षहरूमध्ये ७५ प्रतिशत भन्दा बढि पक्षहरूमा भने प्रारम्भिक शिक्षाको प्रभाव सकारात्मक रहेको पाईयो।

५.२.निष्कर्ष:

प्रारम्भिक शिक्षाको अध्ययन गरेका र नगरेका बालबालिकाहरूको तुलनात्मक अध्ययनमा उमेर, लिंग र जाति अनुसारको विवरणलाई छुट्टा-छुट्टै हेर्दा जतिगत पक्षले बालबालिकाहरूको शैक्षिक अवस्थामा असर पुर्‍याईएको पाईयो। प्रारम्भिक शिक्षाले बालबालिकाहरूको सामाजिक व्यवहारमा पारेका समग्र प्रभाव हेर्दा अनुभवीहरूमा राम्रो उपलब्धि देखियो भने विशेष गरेर अनुभवी बालबालिकाहरूले आफ्ना साथीहरूलाई आवश्यकता परेको बेला आफु सँग भएका सामानहरू दिएर सहयोग पुर्‍याउने गरेको, समाजमा आफुले सक्ने खालका सानातिना सहयोग पुर्‍याएर सामाजिक व्यवहारको पर्दशन गर्ने गरेको र साथिहरूमा आपसी मेलमिलाप गर्ने जस्ता सामाजिक व्यवहारहरू गर्ने गरेको कुरा अवलोकन बाट पत्ता लाग्यो भने आफ्ना सामानहरूको जतन गर्ने क्रममा किताबको जतन गर्ने, भोलाको प्रयोग गर्ने , दैनिक सबै किताबहरू लिएर मात्र विद्यालयमा आउने जस्ता कुरा अनुभवीहरूमा सकारात्मक अवस्था पाईयो। त्यस्तै गरेर दैनीक समयमानै विद्यालयमा उपस्थित हुने र गुरुहरूलाई अभिवादन गर्ने जस्ता कुराहरूमा पनि तुलनात्मक रुपमा अनुभवीहरूको राम्रो अवस्था पाईयो भने घण्टी लाग्नासाथ कक्षामा पस्ने र

अनुमति लिएरमात्र कक्षा बाट बाहिर निस्कने जस्ता कुराहरुमा अनुभव भएका र नभएका दुवै खालका विद्यार्थीहरुमा समानता पाईयो। कक्षा कोठामा शिक्षकले पढाएकोबेला आपसमा चल्ने र भैँभगडा गर्ने कुरामा भने केही मात्रामा भएपनि अनुभवहरुमा बढि सजगता पाईयो तर कपडाको सरसफाई र किताब नच्यातने पक्षमा भने अनुभवहरुमा भन्दा अनुभव नभएकाहरुमा बढि राम्रो उपलब्धि पाईयो ।

अनुभवि बालबालिकाहरु अतिरिक्त क्रियाकलापमा सहभागि हुने क्रममा ५० देखि ९० प्रतिशत सम्म सहभागि भएको पाईयो भनि अनुभव नभएकाहरुको तुलनात्मक रुपमा कम सहभागिता पाईयो। त्यसै गरि भाषिक क्षमताको विकासमा अनुभवहरुमा पढाई र लेखाईमा बढि प्रभाव पाईयो । गणितिय क्षमताको सीप विकासमा प्रारम्भिक शिक्षाको प्रभाव विषेश गरेर अंकको ज्ञान र संख्याको धारणमा बढि देखियो भने ज्यामितीय ज्ञानमा समानता पाईयो। गणितिय साधारण क्रिया अन्तर्गत जोडमा दुवै पक्षको समान क्षमता पाईयो भने घटाउमा अनुभवहरुमा राम्रो प्रभाव पाईयो तर गुणान र भागमा भने अनुभवहरुको उपलब्धि प्रभावकारि पाईयो त्यस्तै गरि दुरी र तौलको सम्बन्धमा भने दवै खालका विद्यार्थीको न्युन उपलब्धि पाईयो । कारण दुरी र तौलको धारणाको विकास गराउन नसकेको कुरा प्रष्टीयो। त्यस्तै गरि व्यक्तिगत सरसफाई सम्बन्धि कार्यहरुमा अनुभवहरुको राम्रो उपलब्धि पाईयो । अतिरिक्त क्रियाकलापअन्तर्गत चित्र बनाउने र रंगाउने जस्ता कुराहरुमा अनुभवहरुमा तुलनात्मक रुपमा राम्रो अनुभव पाईयो । समग्रमा सम्पूर्ण पक्षाको तुलनात्मक अध्ययन गर्दा अनुभवी बालबालिकाहरुको उपलब्धि स्तर राम्रो पाईयो ।

५.३ सुभावहरु

यस अध्ययनलाई समग्रमा नियाल्दा केही पक्षहरुमा अति राम्रो उपलब्धि पाईयो भने केही पक्षहरुमा निकै सुधार गर्नु पर्ने अवस्था पाईयो अध्ययनको निष्कर्षलाई हेर्दा आउदा दिनहरुमा यस विषयमा राम्रो प्रभाव पार्न सकियोस भन्नका खातिर निम्न सुभाव दिन चाहन्छु ।

- प्रारम्भिक शिक्षाको अनुभव भएका बालबालिकाहरुलाई सामाजिक व्यवहारको उच्चतमा ज्ञान दिलाउनु अति आवश्यक भएकोले सहज कर्ता स्वयमले विद्यार्थीहरु सँग बढि घुलमिल भएर सामाजिक खालका व्यवहारहरुको बढी भन्दा बढी प्रदर्शन गर्नु अति

जरूरी छ । किनकि यो उमेरका बालबालिकाहरु भनेको कुरा भन्दा व्यवहारको नक्कल गर्न मन पराउने खालका हुन्छन् ।

- पुर्व वाल्यवरुथा बानिको विकास गर्ने पहिलो खुडकिलो हो । त्यसैले यस अवस्थामा जे-जस्ता बानिहरुको विकास गर्न सकिन्छ ती बानिहरु ठुलोहुदासम्म रहिरहने हुनाले यस अवस्थाका बालबालिकाहरुलाई असल कार्य गर्न, सभ्य भाषा बोल्न, अनुशासित व्यवहारको पर्दशन गर्न र सरसफाईमा सचेत रहन सिकाउनु पर्ने भएकोले बालबालिकाहरुले सिक्ने ठाउको वतावरण सहित सिकाई अनुकुल बनाउन सक्नु पर्दछ ।
- यस उमेरका बालबालिकाहरु विद्यालयमा भन्दा घर परिवारमा बढि समय विताउने हुनाले बालबालिकाहरुका अभिभावकहरुलाई पनि घर परिवारमा बालबालिकासंग अपनाउनु पर्ने व्यवहार सम्बन्धि अभिमुखिकरण गराउन विद्यालयले भुमिका खेल्न जरूरी हुन्छ ।
- प्रारम्भिक उमेरका बालबालिकाहरुमा भाषाको ज्ञान ज्यादै कम हुन्छ र यो उमेर नै भाषिक सीप सिकाईको सुरुवातको अवस्था भएकोले उनीहरुमा विशेष गरि सुनाई र बोलाई सीपले बढि प्रभाव पारेको हुन्छ भने यती बेला उनीहरुले जे-जस्ता शब्दहरुको बढि प्रयोग गर्छन् । त्यस्तै खालका शब्दहरुले नै उनीहरुमा बढि छाप छोडछन् र यो समय देखि सिकेका शब्दहरु दीर्घकालिन रुपमा रहिरहने भएकोले र भाषिक सभ्यताको सुरुवात पनि यस बेला देखि नै हुने भएकोले यती बेलाका बालबालिकाहरुमा शिष्ट भाषाको प्रयोग गर्ने गर्नु पर्दछ ।
- बालबालिकाहरुको अनुसाशन सम्बन्धि व्यवहार अन्तर्गतका विभिन्न विवरणहरु मध्ये शिक्षकले प्रश्न सोधदा हात उठाउने र कक्षा बाट बाहिर जादा अनुमति लिने जस्ता क्रियाकलापमा प्रारम्भिक शिक्षाको अनुभव भएर पनि कम संख्यामा बालबालिकाहरुको संलग्नता देखियकोले यस्ता अनुशासीत व्यवहारहरुको विकास गर्नको लागि सहयोगी कार्यकर्ताले बढि ध्यान दिनु पर्ने हुन्छ ।
- बालबालिकाहरुले व्यक्तिगत सामानको जतन सम्बन्धि विवरणहरु मध्य पुस्तकको केरमेट गर्ने पक्षमा भने प्रारम्भिक शिक्षाको अनुभव भएर पनि एक दमै न्युन संख्यामा

बालबालिकाको व्यवहारमा सुधार भएको पाईएकोले यस्ता अति आवश्यक कुराहरुमा उनीहरुको व्यवहार सुधारको लागि सहयोगी कार्यकर्ता र अभिभावक दुवै पक्षले ध्यान दिनुको साथै पटक-पटक सम्झाएर केरमेट नगर्न सजग गराउन सक्नु पर्ने देखिन्छ ।

- बालबालिकाहरुको अतिरिक्त क्रियाकलापमा सहभागिता सम्बन्धि विवरणहरु मध्य खेलकुद र गितमा सहभागिताको तुलनामा प्रारम्भिक शिक्षाको अनुभव भएका बालबालिकाहरुमा पनि चित्र बनाउने, रंगाउने र नाचगानमा सहभागी हुने पक्षमा कम संख्याले सहभागीता भएको पाईएकोले यस्ता सीपसँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरुमा अनिवार्य रुपमा सबै बालबालिकाहरुलाई सहभागी गराउन सहयोगी कार्यकर्ता लगाएत आफ्ना अभिभावकहरुले पनि महत्वपूर्ण भुमिका निर्वाह गर्नुको साथै बालबालिकाहरुले अपनाउन नचाहेका कार्यहरुमा बारम्बार पुरस्कारको व्यवस्था समेत गरि उक्त कार्यमा संलग्न हुन उत्प्रेरण जगाउने खालका नयाँ प्रविधिहरु समेत अपनाउनु पर्ने देखिन्छ ।
- प्रारम्भिक शिक्षाको अनुभव भएका बालबालिकाहरु बढि खेलौनाहरुसँग खेल्ने हुनाले कपडाको सफाई नभएको पाईएकोले यस अवस्थामा सुधार गर्नको लागि बालबालिकाहरुले खेलौना सँग खेल्दा सहयोगी कार्यकर्ताको निर्देशनमा खेल्न लगाई कपडामा कम फोहोर गर्ने तरिका समेत सिकाउने र प्रयोगमा ल्याउन बाध्य बनाउनु पर्ने हुन्छ ।
- गणीतीय क्षमताको विकास अन्तर्गतका विवरणहरु मध्य गुणान, भाग, दुरी र तौल जस्ता पक्षहरुमा प्रारम्भिक शिक्षाको अनुभव भएका बालबालिकाहरुले पनि न्युन उपलब्धि हासिल गरेको पाईएकोले यस्ता पक्षहरुमा स्पष्ट धारणाको विकास गराउनुको साथै बारम्बार अभ्यास गराउनु पर्ने भएकोले सहयोगी कार्यकर्ताले बालबालिकाहरुलाई अभ्यासमा बढि जोड दिनु पर्ने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामाग्री

खतिवडा, लक्ष्मी (२०६३); पूर्व-प्राथमिक शिक्षाको प्रभाव; स्नातकोत्तर तहको शिक्षा शास्त्र केन्द्रिय विभागमा प्रस्तुत अप्रकाशित अनुसन्धान प्रतिवेदन ।

खतिवडा, (२०६३); दुई देखि ६ वर्षका बालबालिकाहरुको ध्यान केन्द्रित गर्ने क्षमताको बारेमा गरिएको अध्ययन; स्नातकोत्तर तहको शिक्षा शास्त्र केन्द्रिय विभागमा प्रस्तुत अप्रकाशित अनुसन्धान प्रतिवेदन ।

निरौला, शान्ता (२०५५); नेपाली बालबालिकाहरुको बौद्धिक स्तर अध्ययन विकासको निम्ति शिक्षा; काठमाडौं : शिक्षा विकास तथा अनुसन्धान केन्द्र ।

पन्त, भरत विलास, (२०४३); नेपालमा प्राथमिक विद्यालय जाने उमेरका बालबालिकाहरुको संज्ञात्मक विकासको निम्ति शिक्षा; काठमाडौं: शिक्षा विकास तथा अनुसन्धान केन्द्र ।

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, (२०६२); प्राथमिक शिक्षा पाठ्यक्रम; पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।

सेतो गुराँस, (२०६५); प्रारम्भिक बालविकास राष्ट्रिय अभियान; ललितपुर नेपाल: राष्ट्रिय बालविकास शाखा ।

सेतो गुराँस, (२०६८); बालविकास क्यालेण्डर; नेपाल : सेतो गुराँस ।

शर्मा चिरञ्जिवी, (२०५८); शिक्षाका आधारहरु; भोटाहिटि काठमाडौं: एम.के. पब्लिशर्स एण्ड डिष्ट्रिब्युटर,।

शिक्षा विभाग, (२०६७ क); प्रारम्भिक बालविकास केन्द्रको न्युनतम राष्ट्रिय मापदण्ड मार्ग दर्शन पुस्तिका; सानोठिमि, भक्तपुर: शिक्षा विभाग ।

शिक्षा विभाग,, (२०६७ ख); सहयोगी कार्यकर्ता निर्देशिका; सानो ठिमि भक्तपुरए: प्रारम्भिक बालविकास शाखा ।

शिक्षा विभाग, (२०५९); सिकाई खेल सामाग्री निर्माण; सानोठिमि भक्तपुर: राष्ट्रिय बालविकास शाखा ।

CERID (1984), **Cognitive development of primary school age children in Nepal: A Study of their Reasoning Ability.** Kathmandu : Author

CERID (1998) **Effects of shishu kaksha programme of BPEP on primary school students' performance, An evaluation study report.**

Kathmandu : Author

Mali, G.B., 1979, **cognitive development of Nepalese children** unpublished doctoral dissertation, submitted to Syracuse university, New York.

ORG-MARG Nepal. **Impact study of early childhood care and development project,** A Final Report Submitted to SC/US.

Kathmandu: 2000.

Shrestha A. B. (1989), **some Eco-culture factors in cognitive style of Nepalese children.** Unpublished doctoral dissertation, Patana University, India.

Shrestha, Radha (2001) **a comparative study of children who have and have not participated in early childhood development programme,** submitted to Trivuwani University Kathmandu.

अनुसूचि एक

बालबालिकाहरुको भाषिक शिप विकासका अवस्थाको परिक्षण गर्न प्रयोग गरिएका प्रश्नपत्रहरु :

क्षेत्र	उद्देश्य	सामग्री	क्रियाकलाप	परिणाम
सुनाई	साधारण मौखिक निर्देशन सुनेर पालना गर्न		शिक्षकले २/३ जनाको नाम भनेर सुनाउने र त्यहि नाम उनिहरुलाई भन्न लगाउने	सक्यो सकेन
बोलाई	गित गाउन, कथा भन्न, प्रश्नउत्तर गर्न, शिक्षकको नाम भन्न	सुनाउने	कक्षा शिक्षकले बालगित, हाउभाउका साथ गाइदिने र उनिहरुलाई पनि संगसंगै भन्न लगाउने	सक्यो सकेन
पढाई	लेखेका शब्दहरु शद्ध र स्पष्ट उच्चारण गरी पढ्न	घ्याम्पो, भण्डा, चप्पल जस्ता शब्दपत्तीहरु	पालै पालो गरी शद्ध र स्पष्ट सँग पढ्न लगाउन	सक्यो सकेन
लेखाई	अनुलेखन गर्न, श्रुतिलेखन गर्न, चिन्हको प्रयोग गर्न	वाक्यपत्तीहरु	४ वटा खेलकुदका सामग्रीहरुको नाम लेख्न लगाउने र एक अनुच्छेद दिएर सार्न लगाउने	सक्यो सकेन सक्यो सकेन

अनुसूचि दुई

बालबालिकाहरुको अनुशासनको अवस्था र व्यक्तिगत सामानको जतन गर्ने अवस्था

सर्वेक्षण गर्ने फारमको नमूना

मिति :														
क्र.सं.	अनुशासनका क्षेत्रहरु	पहिलो		दोस्रो		तेस्रो		पहिलो		दोस्रो		तेस्रो		औषत सहभागिता
		क. उ	क. स	क. उ	क. स	क. उ	क. स	क. उ	क. स	क. उ	क. स			
१	शिक्षकलाई अभिवादन गर्ने													
२	प्रश्न सोध्दा हात उठाउने													
३	कक्षा बाहिर जाँदा अनुमति लिने													
४	पढाएको समयमा आपसमा नचल्ने													
५	घण्टी लाग्ने वित्तिकै कक्षामा उपस्थित हुने													
६	विद्यालयको पोशाकमा उपस्थित हुने													
७	आपसि सहयोगको आदन प्रदान गर्ने													
८	भोलाको प्रयोग गर्ने													
९	सबै किताबहरु लिएर आउने													
१०	किताबमा गाताको प्रयोग गर्ने													
११	पुस्तकमा केरमेट नगर्ने													
१२	पुस्तक नच्याल्ने													
१३.	कक्षामा कपि कलम लिएर आउने													

बालबालिकाहरुको व्यक्तिगत सरसफाईको स्थिति अवलोकन गर्ने फारमको नमूना

मिति :														
क्र. सं.	व्यक्तिगत सरसफाईको विवरण	पहिलो		दोस्रो		तेस्रो		पहिलो		दोस्रो		तेस्रो		औषत सहभागिता
		क. उ	क. स	क. उ	क. स	क. उ	क. स	क. उ	क. स	क. उ	क. स	क. उ	क. स	
१	कपडाको सरसफाई													
२	केश कोराई													
३	नडको सरसफाई													
४	शरिर र हातगोडाको सरसफाई													
५	अनुहार र दाँतको सरसफाई													

बालबालिकाहरुको अतिरिक्त क्रियाकलापमा सहभागिताको संख्या सर्वेक्षण गर्ने फारमाको नमूना

मिति :														
क्र. सं.	अतिरिक्त क्रियाकलापको विवरण	पहिलो		दोस्रो		तेस्रो		पहिलो		दोस्रो		तेस्रो		औषत सहभागिता
		क. उ	क. स	क. उ	क. स	क. उ	क. स	क. उ	क. स	क. उ	क. स	क. उ	क. स	
१	नाचगानमा सहभागिता													
२	बालगीतहरु गाउन सहभागिता													
३	चित्र बनाउन रड लगाउन सहभागिता													
४	खेलकुदमा सहभागिता													

अनुसूचि तिन

बालबालिकाहरुको गणितिय सिप विकासका अवस्थाको परिक्षण गर्न प्रयोग गरिएको प्रश्न पत्रको नमूना

		बालकको नाम		उमेर	
क्र.सं	क्षेत्रहरु	उद्देश्यहरु	सामाग्री	क्रियाकलाप	परिणाम
१	जोड	हात लागि नआउने २ अंक समूहको जोड गर्न र २ अंक सम्मका संख्याहरु ठाडो र तेर्सै दुवै रुपमा राखि जोड्न	केहि समूहमा घटी र केही समूहमा बढि संख्या भएका २/२ अंकका संख्याहरुलाई एकै ठाउँमा मिसाउन वा जम्मा गर्न लगाउने (गुच्चा, फलफूल, चराहरु आदि)	१२ गुच्चाहरु र १३ गुच्चा कति हुन्छन् ? ११ चरा र २४ चरा कति हुन्छन् ?	सक्यो ☐ सकेन ☐ सक्यो ☐ सकेन ☐
२	घटाउ	एक अंकले बनेका र दुई अंकले बनेका संख्याबाट एक अंकले बनेका र दुई अंकले बनेका संख्या (सापटि लिन नपर्ने) घटाउन	फलफुलहरु, गुच्चाहरु, सिक्काहरु	$\frac{5}{2}$ १५ चल्लाहरुमा १२ चल्लाहरु हरयो भने कति बाकि हुन्छन् ?	सक्यो ☐ सकेन ☐ सक्यो ☐ सकेन ☐
३	गुणन	गुणनलाई दोहोरिएको जोडको रुपमा व्यक्त गर्न गुणन प्रयोग भएको अवस्थालाई वाक्यमा लेख्न	गुच्चाहरु, सिक्काहरु, चराहरु, कलमहरु आदि	२+२+२+२ ००+००+००+०० सबै समूहमा कतिकति वटा गुच्चाहरु छन् ? यी सबैलाई नगनि एकैचोटी कसरी भन्ने ?	सक्यो ☐ सकेन ☐ सक्यो ☐ सकेन ☐ सक्यो ☐ सकेन ☐
४	भाग	बढिमा २० वटा समूहका वस्तुहरुलाई २-५ वटा समूहको बराबर समूहमा बाढ्न	फलफुल, कलम, गुच्चाहरु आदि	निश्चित संख्याको आधारमा दिइएका वस्तुहरुलाई बराबर भाग लगाउन लगाउने	सक्यो ☐ सकेन ☐
५	तौल	कुनै २ वस्तुको तौलको अन्दाज गरेर तुलनागर्न (हलुका र गरम)	डस्टर, कपि, किताब आदि	२ फरक ठोस वस्तुहरु शिक्षकले विद्यार्थीहरुलाई उचाल्न लगाई छलफल गरेर धारणा दिने र सोध्ने	सक्यो ☐ सकेन ☐
६	दुरी	कुनै वस्तुको लम्बाईलाई अन्दाज गरी तुलना गर्न (अग्लो, होचो, लामो, छोटो)	फरक वस्तुको लम्बाई तुलना गर्न लगाउने जस्तै : बोर्ड र बेन्चको लम्बाई कति कति बित्ता भयो ? कक्षाकोठावरीपरीका विभिन्न वस्तुहरुको लम्बाई हात र वित्ताबाट नाप्न लगाउने	कालोपार्टि, बेन्च कोठाको लम्बाई र किताबको लम्बाई	सक्यो ☐ सकेन ☐ सक्यो ☐ सकेन ☐

६२

६३